VOLUME • ISSUE / CİLT • SAYI: 48 JUNE • HAZİRAN 2015 • ISSN 1302-4973

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

JOURNAL OF THE FACULTY OF DIVINITY

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi • Marmara University Journal of The Faculty of Divinity
6 Aylık Hakemli Akademik Dergi • Biannual Peer-Reviewed Academic Journal
Yıl • Year: Haziran • June 2015, Cilt-Sayı • Volume-Issue: 48

Derginin Sahibi • Owner of the Journal Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Adına • On behalf of Marmara University, Faculty of Divinity
Prof. Dr. Ali KÖSE, İlâhiyat Fakültesi Dekanı • Dean of the Faculty of Divinity, TÜRKİYE

Editör • Editor
Yrd. Doç. Dr. Ahmet KARATAŞ

Editör Yardımcısı• Assistant Editor
Dr. Muhammed COŞKUN, Dr. Ercan ALKAN

Yayın Kurulu• Editorial Board

Prof. Dr. Safi ARPAGUŞ (Başkan), Prof. Dr. Ömer FARUK HARMAN, Prof. Dr. İsmail Safa ÜSTÜN, Prof. Ahmet ÖZEL, Doç. Dr. Ali AYTEN, Yrd. Doç. Dr. M. Kâmil YAŞAROĞLU, Yrd. Doç. Dr. Muhammet ABAY, Yrd. Doç. Dr. Ahmet KARATAŞ, Yrd. Doç. Dr. Mustafa Macit KARAGÖZOĞLU, Dr. Muhammed COŞKUN, Dr. Ercan ALKAN

Danışma Kurulu • Advisory Board

Prof. Dr. Mustafa TAHRALI, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, TÜRKİYE , Prof. Dr. İsmail KARA, Marmara Üniversitesi, TÜRKİYE , Prof. Dr. Ömer Faruk HARMAN, Marmara Üniversitesi, TÜRKİYE , Prof. Dr. İ. Kâfi DÖNMEZ, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. İsmail E. ERÜNSAL, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. Mustafa ALTUNDAĞ, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, TÜRKİYE , Prof. Dr. İzzet ER, Diyanet İşleri Başkanlığı, TÜRKİYE, Prof. Dr. Nesimi YAZICI, Ankara Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. Ali YILMAZ, Pamukkale Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. A. Saim KILAVUZ, Uludağ Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. Hayati HÖKELEKLİ, Uludağ Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. Yunus APAYDIN, Erciyes Üniversitesi, TÜRKİYE,, Prof. Dr. Ali TOKSARI, Erciyes Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. Celal KIRCA, Erciyes Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. Turan KOÇ, Sabahattin Zâim Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. Hanifi ÖZCAN, 9 Eylül Üniversitesi, TÜRKİYE , Prof. Dr. Selahattin PARLADIR, 9 Eylül Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. Şinasi GÜNDÜZ, İstanbul Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. Ömer Mahir ALPER, İstanbul Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. Cafer Sadık YARAN, 19 Mayıs Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL, Necmettin Erbakan Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. Mevlüt ÖZLER, Atatürk Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. Abdullah AYDINLI, Sakarya Üniversitesi, TÜRKİYE, Prof. Dr. Hulusi KILIÇ, Dicle Üniversitesi, TÜRKİYE Prof. Dr. Vincent CORNELL, Emory University, USA, Prof. Dr. Grace DAVIE, University of Exeter, UK, Prof. Dr. Devin STEWART, Emory University, USA

Makale Düzenleme • Editing Articles
Yrd. Doç. Dr. Ahmet KARATAŞ, Marmara Üniversitesi, TÜRKİYE

Adres · Address : Mahir İz Cad. No: 2 Bağlarbaşı 34662 Üsküdar İSTANBUL
Tel · Phone : +90 (216) 651 43 75 (PBX)
Faks · Fax : +90 (216) 651 43 83
Web : http://e-dergi.marmara.edu.tr; ilahiyat.dergi@marmara.edu.tr; marmarailahiyat@gmail.com
Baskı: KÜLTÜR SANAT BASIMEVİ
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi ZB7-ZB11 Topkapı – Zeytinburnu / İstanbul
Tel: 0212 674 00 21 - 29 - 46 Faks 0212 674 00 61
Sertifika No: 22032

Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nin hakemli Akademik yayınıdır. Altı ayda bir yayınlanır. Dergide yayınlanan yazılardaki görüşler yazarlarına aittir; Yayın Kurulu tarafından benimsendiği anlamına gelmez. Yayın Kurulu, yazının özüne dokunmaksızın gerekli yazım ve cümle değişiklikleri yapma hakkını saklı tutar. Dergiden yapılan alıntılarda kaynak göstermek mecburidir. Dergi EBSCO Uluslararası İndeksi ve ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı (SBVT) tarafından taranmaktadır.

"Journal of The Faculty of Divinity" is a peer-reviewed academic journal of Marmara University, Faculty of Divinity. It is published every six months. All the opinions written in the articles are under responsibilities of the authors and it does not mean that they are adopted by the board. The Editorial Board reserves the right to make necessary changes in spelling and sentence, without prejudice to the essence of summer. The published contents in the articles cannot be used without being cited. The journal is indexed by EBSCO International Index, ULAKBIM Humanities & Social Sciences Index.

İçindekiler · Contents

Makaleler

Fetvâ ve Mezhep: Fetvâ Usûlü ve Tarihinin Tartışmalı Bir Konusu Olarak Fetvâ-Mezhep İlişkisi

Ahmet YAMAN ..... **5 -34**

Genç Yetişkinlerde Affetme Eğilimleri ve Dinî Yönelim/Dindarlık

Veysel UYSAL ..... **35 - 56**

Harput Ulemâsından Müderris-Müftü Mehmed Kemâleddin Efendi'nin Rekāik: Hadîs-i Erbaîn Risâlesi

Ahmet KARATAŞ **57-94**

Zernûcî'nin Tûsî'ye Eğitim Açısından Etkisi Üzerine Bir İnceleme (*Talîmü'l-müteallimfî tarîki't-teallüm– Âdâbu'l-müteallimîn* Örneği)

Emine KESKİNER ..... **95 -116**

Arnavutluk'tan İstanbul'a Bir Âlim Portresi: Debreli Vildan Faik Efendi

Arzu GÜLDÖŞÜREN **117-148**

Zemahşerî'nin Kıraatleri Kabul Şartları

Mustafa KILIÇ **149- 184**

Batı Ülkelerinde Din-Devlet İlişkilerindeki Alternatif Modeller ve Türkiye Örneği

H. Şule ALBAYRAK ..... **185 -198**

Articles

Fatwa And Madhhab The Relation Between Fatwa and Madhhab as a Debated Subject of Fatwa Methodology and History

Ahmet YAMAN ..... **5 -34**

Religiosity and Forgiveness: A Study on the case of Young Adults

Veysel UYSAL ..... **35 - 56**

The Treatise of Rekaik: Hadis-i Erbain by Kemaleddin Efendi, Jurist and Mudarris

Ahmet KARATAŞ ..... **57 -94**

Examining Zernuci's Effect on Tûsî in terms of Education (Cases of Talîmu'l-muteallim fî tarîki't-teallum – Âdâbu'l-muteallimîn)

Emine KESKİNER ..... **95 -116**

Portraıt of a Scholar From Albanıa to İstanbul: Debreli Vildan Faik Efendi

Arzu GÜLDÖŞÜREN **117-148**

al-Zamakhshari's Conditions for the Validity of Qiraats (Variant Readings of the Qur'an)

Mustafa KILIÇ **149- 184**

Alternative Models of State-Religion Relations in Western Countries and the Case of Turkey

H. Şule ALBAYRAK ..... **185 -198**

Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi • Cilt-Sayı 48• Haziran 2015 • ISSN 1302-4973• ss. 149-184 • DOI 10.15370/muifd.67182

Zemahşerî'nin Kıraatleri Kabul Şartları

Dr. Mustafa KILIÇ*

Öz: Mutezile mezhebine mensup âlimlerin önde gelen simalarından olan Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ömer'dir. Künyesi Ebü'l-Kâsım ez-Zemahşerî'nin (467-538/1075-1144) el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl isimli eserinin, tefsir literatüründe önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Keşşâf, hacim itibariyle, muhtasar bir tefsir olmasına rağmen, Zemahşerî onda, sahih-şâz, pek çok kıraat ihtilafı nakletmiştir. O, kıraatleri naklederken onların sahih veya şâz olduklarını genellikle belirtmemiştir. Ayrıca naklettiği kıraatleri kurrâdan kimlerin okuduğunu da genellikle zikretmemiş; kıraat-i seb'a imamlarının isimlerini ise nadiren anmıştır. O, tefsirinde kıraatleri kabulde gözettiği ilkelerin ne/neler olduğunu açıklamamış; bununla birlikte, bazı kıraatleri Arap dili açısından tenkide tabi tutmuştur. Zemahşerî'nin Keşşâf'ında takip ettiği bu genel metottan hareketle onun kıraatleri kabulde benimsediği ilkelerin neler olduğu merak konusu olmuştur. Bu makalede, sahih kıraatin üç şartına riayet(sizlik) açısından Zemahşerî'nin durumu tespit edilecek; böylece Zemahşerî'nin kıraatleri kabul şartları ortaya konulacaktır. Ele alınan konular, Keşşâf'tan seçilen örnekler üzerinden, diğer kaynaklarla da mukayeseli bir şekilde, ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Zemahşerî, Keşşâf, Tefsir, Kıraat, Sahih, Şâz.

al-Zamakhshari's Conditions for the Validity of Qiraats (Variant Readings of the Qur'an)

Abstract: al-Zamakhshari (467-538/1075-1144) is one of the most important Mu'tazilite scholars. It is known that al-Zamakhshari's commantary whose name is al-Kashshaf has an importance place in Qur'ân commantary's literature. Dispate it is short commantary al-Zamakhshari narratives a lot of canonical/authentic (saheeh) and non-canonical (shadhdh) qiraats (variant readings of the Qur'an) in al-Kashshaf. He generally does not specify qiraats as canonical and non-canonical. In addition he mostly does not mention about readers' (reciters) names and rarely gives the seven canonical readers' names. He does not clarify the conditions to accept qiraats as authentic (saheeh); however he criticizes some qiraats (readings) in terms of Arabic language. It has been the matter of interest that what Zamakhshari's conditions for the validity of a qiraats. In this article it is argued that the state of al-Zemakhshari in terms of conditions for the validity of qiraats. In this way it will be determined his conditions to accept qiraats as authentic. The topic will be explained through some examples which are chosen from al-Kashshaf comparatively with other sources.

Keywords: Qur'an, commentary (tafseer), al-Zamakhshari, al- Kashshaaf, Qiraat, Variant Readings of the Qur'an, validity/authentic (saheeh), non-canonical (shadhdh).

* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi.

Giriş[1]

Kıraat ve tefsir kitapları incelendiğinde, bu iki alanda eser veren âlimlerin kıraatlere yaklaşımları arasında belirgin birtakım farklılıkların bulunduğu görülmektedir. Şöyle ki; öncelikle kıraat âlimlerinin üzerine eğildiği en önemli konu, sahih kıraatleri belirlemek; usul ve ferş ihtilafları ile sahih kıraatleri kârîlerine nispet ederek tespit etmektir. Müfessirlerin öncelikli hedefi ise âyetin muhtemel manalarını ortaya koymaktır. Onlar bu amaçla -sahih kıraatlerin yanı sıra- şâz kıraatleri de tefsirlerinde nakleder; bazen onlardan hareketle farklı bir anlam yakalamaya çalışır; bazen de yaptıkları bir yorumu desteklemek için kıraat ihtilaflarını kendi tefsirlerine dayanak yaparlar. Kıraatlerin, manaya delâletinin peşinde koşan müfessirler, bu nedenle -genellikle- kıraatlerin usul ihtilaflarına tefsirlerinde temas etmezler.

Kıraat âlimleri her yönüyle, usul-ferş ayrımı yapmaksızın, kıraatlerin sıhhatine yönelik çalışmalar yapmıştır. Onların bazısı, İbn Mücâhid[2] (ö. 324/936) ve İbn Cezerî[3] (ö. 833/1429) gibi, eserlerini sadece sahih kıraatlere; bir kısmı ise İbn Hâleveyh[4] (ö. 370/980) ve İbn Cinnî[5] (ö. 392/1001) gibi, şâz kıraatlere hasretmiştir. Müfessirler ise kaleme aldıkları eserlerinde, herhangi bir âyetin tefsirinde farklı anlamları elde etmek için sahih kıraatlerle birlikte, şâz kıraatlerden de istifade etmiştir. Bu çerçevede müfessirlerin, kıraatlerin özellikle ferş ihtilafı ile ilgili bölümünden faydalandığı; buna karşın kıraatin -meselâ kelimenin imâle, beyne veya tahkîk; "ر" harfinin terkîk veya tefhîm ile okunması ve med miktarları gibi- usul ile alakalı konularına neredeyse hiç temas etmedikleri görülmektedir. Tefsirlerin, kıraatler açısından genel özelliği olan bu durumun, Zemahşerî'nin Keşşâf'ı için de geçerli olduğu; Zemahşerî'nin, kıraatlerden özellikle bir müfessir ve dilbilimci olarak yararlandığı anlaşılmaktadır.[6]

Kaynaklarda mevcut kıraat ihtilafları göz önünde bulundurulduğunda, bazen bir kelimeyle ilgili çok çeşitli vecihlerin bulunduğu görülmektedir. İslâm âlimleri, nakledilen bir vechin/kıraatin sahih kabul edilebilmesi için o rivâyetin sahip olması gereken birtakım şartlar ileri sürmüştür. Buna göre onlar, bir kıraatin sahih kabul edilebilmesi için o rivâyetin;

a) Senedinin sahih olması;

b) Hz. Osman'ın istinsâh ettirip çeşitli beldelere gönderdiği mushaflardan birinin hattına -muhtemelen de olsa- mutâbık bulunması;

1 Bu makalede ele alınan konular, Zemahşerî'nin Keşşâf'ından seçilen bazı örnekler üzerinden işlenmiştir. Keşşâf, hacim itibariyle, muhtasar bir tefsir olması hasebiyle, sûre ve âyet numarası bilindiği takdirde, istenen bilgiye ulaşmak mümkün olmaktadır. Bu çalışmada sadece ele alınan konuyla ilgili olarak Keşşâf'ta geçen diğer örneklere işaret etmek amacıyla, verilen âyetlerin tefsirine müracaat edilmek üzere, sûre ismine, sûre ve âyet numaralarına (Tâhâ 20/96; Enbiyâ 21/95 vb.) atıfta bulunulmuştur. Böylece araştırmalarını dijital veya on-line kaynaklar ile bizzat kitaplardan yürüten araştırmacılara kolaylık sağlanması hedeflenmiştir.

2 Kitâbü's-Seb' fi'l-Kırâât.

3 en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr.

4 Muhtasar fî şevâzzi'l-Kur'ân min Kitâbi'l-Bedî'.

5 el-Muhteseb: fî Tebyîni Vücûhi Şevâzzi'l-Kırâât ve'l-Îzâhi anhâ.

6 Kıraatleri kabul şartları temelinde Zemahşerî'ye bazı eleştiriler yöneltilmiştir. Ona yöneltilen söz konusu tenkitler ve bunların değerlendirilmesine bu çalışmada yer verilmeyecek; sadece sahih kıraatlerin şartları açısından Zemahşerî'nin durumu tespit edilmeye çalışılacaktır. Zemahşerî'ye kıraatler bağlamında yöneltilen eleştiriler ve bunların değerlendirilmesi için bkz. Dağ, Mehmet, "Mu'tezile mezhebine elh-i sünnet'in isnâdı: 'Kırâatlar, tevkîfî değil; ictihâdîdir' -Zemahşerî özelinde bir iddianın değerlendirilmesi-", *Marife*, sayı: 3, kış 2003, yıl: 3, s. 219-258, Konya 2003; Kılıç, Mustafa, *Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Kıraat Olgusu* (yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), s. 369-392, İstanbul 2014.

c) Arap diline -bir vechiyle de olsa- uygun olması gerektiğini belirtmiştir.[7]

Bazı araştırmacılar, bir kıraatin sıhhati için bu üç şartı ilk defa öne süren kişinin Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) olduğunu bildirmektedir.[8] Bu şartların, Mekkî b. Ebî Tâlib'den sonra genel olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Mekkî b. Ebî Tâlib'in -zikri geçen üç şartı ihdas etmiş olmasının yanı sıra- kendisine kadar olan dönemde pratikte uygulanan ve genel kabul gören bu üç esası sistemli bir şekilde yazılı olarak ifade etmiş olması da muhtemel gözükmektedir. Mezkûr üç maddeden özellikle *Arap diline uygun olma* şartının, âlimler arasında tartışmalı olduğu; kıraatler hakkında yapılan tartışmaların çoğunlukla Arap dili ekseninde döndüğü görülmektedir.[9]

I. Kıraatlere Rivâyetler Açısından Yaklaşımı

Kıraat âlimleri, sahih kıraatin tespitinde ileri sürülen üç şartın en önemlisinin, o rivâyetin sahih bir senetle Hz. Peygamber'e ulaşması olduğunu ifade etmiştir.[10] Bu çerçevede tefsirinde sahih-şâz pek çok kıraat ihtilafını nakleden Zemahşerî'nin de zikrettiği kıraatlerin tamamının tespitinde nakil/senet şartını esas ölçüt olarak kabul ettiği görülmektedir. Nitekim Zemahşerî, "اِلا امْرَأَتَكَ" âyetinde[11] "امْرَأَتَكَ" kelimesinin mansûb (اِلَّا امْرَأَتَكَ) ve merfû (اِلَّا امْرَأَتُكَ) okunmasının nedenlerini izah etmiş; bunlardan fasîh olanın, kelimenin ref ile okunuşu olduğunu ifade etmiş; mezkûr kelimenin iki farklı biçimde okunmasının, bu konudaki rivâyetlerin ihtilâfından kaynaklandığını bildirmiştir.[12] Bu durumda Zemahşerî, kıraatlerin kaynağının nakil olduğunu açıkça ifade etmiş; bu vecihlerin tespitinde rivâyetin en önemli unsur olduğunu kabul ettiğini beyan etmiştir. Bu bağlamda onun, kıraat olarak nakledilmeyen Arap dilindeki hiçbir kullanımı, sahih-şâz ayrımı yapmaksızın, kıraat ihtilafı olarak nakletmediği/kabul etmediği; kıraatlerin tespitinde rivâyete ısrarla vurgu yaptığı görülmektedir. Keşşâf'ta, Zemahşerî'nin Arap dili kurallarına göre câiz olan muhtemel kullanım şekillerini zaman zaman belirttiği; ancak bu tür kullanımların, kıraat olarak rivâyet edilmedikleri için, kıraat vechi bağlamında değerlendirilemeyeceğine işaret ettiği örnekler bulunmaktadır.[13]

Mesela Zemahşerî, Mü'minûn Sûresi 85, 87 ve 89. âyetlerinde[14] geçen "لِلّٰهِ" kelimelerinden

7 Meselâ bkz. Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî, Ebû Muhammed b. Hammuş b. Muhammed, *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâât,* thk. Abdülfettâh İsmâil Şelebî, Kâhire ts., s. 51; İbnü'l-Cezerî, el-Hâfız Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Dımeşkî, e*n-Neşr fi'l-kırââti'l-aşr,* thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ', Beyrut ts., I, 9.

8 Bkz. Güneş, Arif, *Kur'ân-ı Kerîm'in okunmasında harf-kıraat-yazı kavramı ve ilişkileri* (yayımlanmamış doktora tezi), s. 24, Ankara 1992.

9 Bu tartışmalar için meselâ bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr,* I, 9-11; Çetin, Abdurrahman, *Kıraatların tefsire etkisi*, İstanbul 2001, s. 91-92; Ünal, Mehmet, *Kur'an'ın anlaşılmasında kıraat farklılıklarının rolü*, Ankara 2005, s. 48-53; Baş, Erdoğan, *Ahfeş ve kıraatler,* İstanbul 2012, s. 72-74.

10 Meselâ bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 9-11.

11 Hûd 11/81. "قَالُوا يَا لُوطُ إِنَّا رُسُلُ رَبِّكَ لَنْ يَصِلُوا إِلَيْكَ فَأَسْرِ بِأَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِنَ اللَّيْلِ وَلَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ إِلَّا امْرَأَتَكَ إِنَّهُ مُصِيبُهَا مَا أَصَابَهُمْ إِنَّ مَوْعِدَهُمُ الصُّبْحُ أَلَيْسَ الصُّبْحُ بِقَرِيبٍ" [Melekler: 'Lût! dediler, Biz Allah'ın elçileri seninleyiz, hiç merak etme, onlar size hiçbir kötülük yapamayacaklardır. Haydi öyleyse, gecenin bir vaktinde ailenle yola çık, yürü! Beraberindekilerin hiçbiri geri dönüp bakmasın, yalnız eşin bunun dışındadır. Zira ötekilere ulaşan hangi rüsvaylık varsa, ona da gelecektir. Onların helâk olma zamanı sabah vaktidir. Sahi! Sabah da pek yakın değil mi?']

12 Zemahşeri, Ebü'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf 'an hâkâiki ğavâmizi't-tentîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl,* thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Riyâd 1998, III, 222.

13 Konuyla ilgili olarak Zemahşerî'nin Keşşâf'ında nakledilip de çalışmamıza alamadığımız diğer örnekler için bakınız: Bakara 2/1; Âl-i İmrân 3/161; Yûsuf 12/110; Ra'd 13/11; Sebe 34/20; Mürselât 77/15.

14 Mü'minûn 23/84-89. "قُلْ لِمَنِ الْأَرْضُ وَمَنْ فِيهَا إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (84) سَيَقُولُونَ لِلَّهِ قُلْ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ (85) قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ السَّبْعِ وَرَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ (86) سَيَقُولُونَ لِلَّهِ قُلْ أَفَلَا تَتَّقُونَ (87) قُلْ مَنْ بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ يُجِيرُ وَلَا يُجَارُ عَلَيْهِ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (88) سَيَقُولُونَ لِلَّهِ قُلْ فَأَنَّى تُسْحَرُونَ (89)" De ki: 'Bütün dünya ve içinde yaşayanlar kimindir söyleyin bakalım, biliyorsanız.' (85) Elbette: 'Allah'ındır'

ilkinin sadece "ل" ile (لِلّٰهِ); diğer ikisinin ise hem "ل" ile (لِلّٰهِ) hem de "ل"sız (اللّٰهُ) okunduğunu nakletmiştir. O, mezkûr kelimelerin her üçünün de Harameyn (Mekke, Medine), Kûfe ve Şam Mushafları'nda "ل" ile (لِلّٰهِ); Basra ehlinin mushaflarında ise bu kelimelerin ikinci ve üçüncüsünün "ل"sız ("elif" ile) yazıldığını bildirmiştir. Zemahşerî bu üç kelimeden son ikisinin soru cümlesinin ifade ettiği anlam üzere "ل" ile okunduğunu; çünkü "ل") "مَنْ رَبُّهُ؟"sız) ve "ل") "لِمَنْ هُوَ؟" ile) cümlelerinin manasının bir olduğunu[15] belirtmiştir. O, bu son iki kelimenin, soru cümlesinin lafzı üzere, "ل"sız da okunduğunu söylemiştir. Zemahşerî, âyetteki mevcut kıraat ihtilaflarını ve bunların tevcihini zikrettikten sonra, mezkûr üç kelimeden ilkinin esasen (dil kuralları bakımından) "ل"sız okunmasının da câiz olduğunu; ancak böyle bir vechin (kıraat olarak) rivâyetlerle sâbit olmadığını ifade etmiştir.[16]

Mezkûr âyetlerde geçen üç "لِلّٰهِ" kelimesinden ilkini, kıraat-i aşere imamlarının tamamı "لِلّٰهِ" şeklinde okumuştur. Bu âyetlerdeki diğer iki (sırasıyla ikinci ve üçüncü) "لِلّٰهِ" kelimesini Basra'nın kıraat imamları olan Ebû Amr (ö. 154/771) ve Yakûb (ö. 205/821) "elif" ve lafza-i Celâl'in refiyle "اللّٰهُ"; kıraat-i aşere içindeki diğer kıraat imamları ise bu kelimelerin her üçünü de "ل" ile "لِلّٰهِ" şeklinde tilâvet etmiştir.[17] Kaynaklar, zikri geçen üç kelimeden ilkinin yazımında mushaflar arasında ihtilaf bulunmadığını (لِلّٰهِ) bildirmiştir. Onlar, diğer iki kelimenin ise Basra ehlinin Mushafları'nda "ل"sız/"elif" ile (اللّٰهُ); diğer beldelerinkilerde (Mekke, Medine, Kûfe, Şam) "ل" ile (لِلّٰهِ) yazıldığını nakletmiştir.[18]

Yukarıda ifade edildiği üzere konumuzla ilgili âyetlerde geçen üç "لِلّٰهِ" kelimesinden birincisinin okunuşunda, kıraat-i aşere imamları arasında ihtilaf bulunmamaktadır. Kıraat ve tefsir âlimleri bunlardan ikinci ve üçüncüsünü "elif" ile/"ل"sız "اللّٰهُ" şeklinde okuyanların kıraatinde cevabın (اللّٰهُ), soru cümlesinin lafzına itibarla, "ل"sız geldiğini; zira ondan önce "مَنْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ السَّبْعِ" diye bir sualin sorulduğunu; bunun cevabının da "اللّٰهُ" şeklinde geldiğini söylemiştir. Bu âlimler, mezkûr kelimeyi ikinci ve üçüncü kez geçtiğinde "ل" ile "لِلّٰهِ" şeklinde okuyanların ise, sorunun anlamını dikkate alarak, cevabı bu şekilde getirdiklerini bildirmiştir. Onlar, zira bir kimse "مَنْ

diyeceklerdir. Öyleyse, sen de ki: 'Neden aklınızı başınıza almıyorsunuz?' (86) Peki, yedi kat göğün ve yüce arşın Rabbi kimdir? diye sor. (87) Elbette, "Allah'tır", diyeceklerdir. Öyleyse, sen de ki: 'İnandığınız Allah'a karşı gelmekten sakınmaz mısınız?' (88) De ki: 'Peki her şeyin gerçek yönetimini elinde tutan, Kendisi her şeyi koruyup gözeten, ama Kendisi himaye altında olmayan kimdir? Biliyorsanız söyleyin bakalım!' (89) Elbette, 'Allah'tır' diyecekler. Sen de ki: 'Öyleyse nasıl oluyor da büyülenip gerçekten uzaklaşıyorsunuz?']

15 O kimin?/Onun sahibi kim?

16 Zemahşerî, *Keşşâf,* IV, 246.

17 İbn Mücâhid, Ebû Bekir Ahmed b. Musa b. el-Abbâs et-Temîmî, *Kitâbü's-seb' fi'l-kırâât,* thk. Şevkî Dayf, Kahire 1980, s. 447; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr,* II, 329; Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Abdülgani, *İthâfü füdalâi'l-beşer bi'l-kırââti'l-erbeate aşer* thk. Şa'bân Muhammed İsmâil, Beyrut 1987, II, 287.

18 Taberî, Ebû Ca'fer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezid, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân,* thk: Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî, Riyad 2003; Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh,* thk. Abdülcelîl Şelebî, Beyrut 1988, III, 362, XVII, 98; Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî, Ebû Muhammed b. Hammuş b. Muhammed, *el-Keşf 'an vücûhi'l-kırââti's-seb' ve 'ilelihâ ve hicecihâ,* thk. Muhyiddîn Ramadân, Beyrut 1997, II, 130; Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim, *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân,* thk. Ebû Muhammed b. 'Âşûr, Beyrut 2002, VII, 54; Râzî, Ebû Abdullâh Fahreddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtîhu'l-ğayb,* Lübnan 1981, XXII, 117; Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyyin limâ tedammenehû mine's-sünneti ve âyi'l-Furkân,* thk. Abdullâh b. Abdü'l-Muhsin et-Türkî, Beyrut 2006, XV, 79; Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, *Tefsîru'l-bahri'l-muhît*, thk. Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd, Ali Muhammed Muavvid, Beyrut 1993, VI, 386; Semîn el-Halebî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm, *ed-Dürru'l-mesûn fî 'ulûmi'l-Kitâbi'l-meknûn,* thk. Ahmed Muhammed el-Harrât, Dımaşk 1986, VIII, 362-363; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 329.

مَالِكُ هَذِهِ الدَّار؟"[19] diye bir soru sorduğunda, bunun cevabı olarak diğer kişinin "لِزَيْدٍ" şeklinde cevap verebileceğini; bu durumda da cevap veren kişinin, sorunun anlamını dikkate alarak böyle söylemiş olacağını ifade etmiştir. Ulemâ, "مَنْ مَالِكُ هَذِهِ الدَّار؟" sorusunun lafzının gerektirdiği cevabın, "زَيْدٌ" kelimesi olduğunu söylemiş; cevap veren kişinin bu soruya "لِزَيْدٍ" şeklinde karşılık verdiğinde, bu cevabını soru cümlesinin manasına hamletmiş olduğunu belirtmiştir. Onlar, esasen her iki cevabın da doğru olduğunu; çünkü "مَنْ مَالِكُ هَذِهِ الدَّار؟" cümlesi ile "لِمَنْ هَذِهِ الدَّار؟"[20] cümlesinin anlamının bir olduğunu ve bu nedenle de cevabın bir defasında soru cümlesinin lafzına, diğerinde ise manasına hamledildiğini belirtmiştir. Kaynaklar, bu bilgiler ışığında "مَنْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ السَّبْعِ" ve "مَنْ بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ" sorularının cevabının, soru cümlelerinin zâhiri üzere, ("ل"sız) "اللهُ"; soru cümlelerinin anlamı üzereyse "ل" ile "لِلّٰهِ" şeklinde olduğunu; çünkü "مَنْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ السَّبْعِ" cümlesinin, "مَنْ بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ"; "لِمَنِ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ" cümlesinin de "لِمَنْ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ" anlamında olduğunu belirtmiştir.[21]

Konuyla ilgili başka bir örnek, Zemahşerî'nin "الْمُعَذِّرُونَ" kelimesinin[22] tefsirinde yaptığı açıklamalarda görülmektedir. Zemahşerî, bu kelimenin ya "عَذَّرَ" fiilinden türediğini ya da bunun aslının "المُعْتَذِرُونَ" kelimesi olduğunu söylemiştir. O, bu durumda "المُعْتَذِرُونَ" kelimesinde "ت"nin, "ذ" harfine idğam edildiğini (المُعْذِّرُونَ) ve "ت"nin harekesinin de (fetha) "ع" harfine nakledildiğini (الْمُعَذِّرُونَ) açıklamıştır. Bu açıklamaların ardından Zemahşerî, mezkûr kelimenin Arap dil kurallarına göre -iki sâkin harfin bir araya gelmesinden dolayı- "ع" harfinin kesresi ile (الْمُعِذِّرُونَ) ve -"ع" harfinin harekesinin, "م"e tâbî olması yoluyla- "ع"ın zammesiyle (الْمُعْذُرُونَ) okunmasının da câiz olduğunu; ancak bu iki vechin ("ع"ın kesre ve zamme ile okunması) kıraat olarak sâbit olmadığını bildirmiştir.[23]

Kaynaklar "الْمُعَذِّرُونَ" kelimesi için muhtemel iki vecih zikretmiştir:

a) Âlimler mezkûr âyette geçen "الْمُعَذِّرُونَ" kelimesinin, "اِفْتِعَال" bâbından olduğunu (""مُعْتَذِرٌ" - "يَعْتَذِرُ" - "اِعْتَذَرَ"); ancak bu durumda mahreç yakınlığından dolayı "ت" harfinin, "ذ"e idğam edildiğini ve "ت"nin harekesinin de (fetha) "ع" harfine nakledildiğini bildirmiştir. Onlar, bu haliyle

19 Bu evin sahibi kim?

20 Bu ev kimin?

21 Bu açıklamalar için bkz. Ferrâ, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd, *Me'âni'l-Kur'ân*, Beyrut 1983, II, 240; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XVII, 98-99; Semerkandî, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm, *Bahru'l-'ulûm,* thk. Ali Muhammed Muavviz, Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Zekeriyyâ Abdülmecîd en-Nûtî, Beyrut 1993, II, 419-420; Fârisî, Ebû Ali el-Hasen b. Abdi'l-Ğaffâr, *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'* thk. Bedreddîn Kahvecî, Beşîr Cuvîcâtî, Beyrut 1991, V, 300-301; İbn Zencele, Ebû Zür'a Abdurrahmân b. Muhammed, *Hüccetü'l-kırâât,* thk. Sa'îd el-Efğânî, Beyrût 1979, s. 490-491; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, VII, 54; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf,* II, 130-131; İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğâlib el-Endelüsî, *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz,* thk. Abdü's-Selâm Abdü'ş-Şâfî Muhammed, Beyrut 2001, IV, 153; İbnü'l-Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâleddin Abdurrahman b. Muhammed, *el-Beyân fî ğarîbi i'râbi'l-Kur'ân,* thk. Tâhâ Abdül'l-Hamîd, Kâhire 1980, II, 187-188; Ukberî, Ebü'l-Bekâ Muhibbüddin Abdullah b. Hüseyin b. Abdullah, *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân,* thk. Ali Muhammed Bicâvî, Beyrut 1987, II, 959-960, *İmlâü mâ menne bihi'r-Rahmân min vücûhi'l-i'râb ve'l-kırâât fî cemi'i'l-Kur'ân*, Beyrut 1979, II, 151; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, XXIII, 117; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, XV, 79-80; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, VI, 386; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, VIII, 362-363; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 329; Dimyâtî, *İthâf*, II, 287.

22 Tevbe 9/90. "وَجَاءَ الْمُعَذِّرُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ لِيُؤْذَنَ لَهُمْ وَقَعَدَ الَّذِينَ كَذَبُوا اللهَ وَرَسُولَهُ سَيُصِيبُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ" [Bedevîlerden savaşa katılmamak için özürler uyduranlar, hiç değilse kendilerine izin verilsin diye geldiler. Allah'a ve Resulüne bağlılık iddiasında yalancı olanlar ise oturdular. Ne geldiler, ne de özür dilediler. O bedevîlerden kâfir olanlar, gayet acı bir azaba maruz kalacaklardır.]

23 Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 80.

kelimenin "الْمُعَذِّرُونَ) "مُعَذِّرٌ) şekline geldiğini belirtmiştir.[24]

b) "الْمُعَذِّرُونَ" kelimesini tahlil eden kaynaklar, bunun aslının "فَعَّلَ" vezninde ("- "يُعَذِّرُ" - مُعَذِّرٌ "عَذَّرَ"") olmasının da muhtemel olduğunu ifade etmiştir.[25]

Zemahşerî'den önceki ve sonraki âlimlerin bir kısmı, "الْمُعَذِّرُونَ" kelimesinin Arap dil kurallarına göre -iki sâkin harfin bir araya gelmesinden dolayı- "ع" harfinin kesresi ile (الْمُعِذِّرُونَ) ve -"ع" harfinin harekesinin, "م"e tâbî olması yoluyla- "ع"ın zammesiyle (الْمُعُذِّرُونَ) okunmasının da câiz olduğunu bildirmiştir.[26] *Me'âni'l-Kur'ân*'ında "الْمُعَذِّرُونَ" kelimesiyle alakalı mezkûr bilgileri aktaran Zeccâc (ö. 311/923), "ع" harfinin kesresi ve zammesi ile (kıraat olarak) okunmadığını; bu iki vechin ancak nahiv kurallarına göre câiz olduğunu söylemiş; bununla birlikte, Arap dilinde câiz olan bu iki vechin kıraat olarak okunamayacağının altını çizmiştir.[27]

Zemahşerî'nin kıraatlerin tespitinde rivâyetlere verdiği önemi gösteren misallerden bir diğeri de "يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ" âyetinin[28] tefsirinde bulunmaktadır. Zemahşerî, zikri geçen âyetin devamında "لِلَّهِ" lafza-i Celâlî'nin sıfatı olarak geçen "الْمَلِكِ الْقُدُّوسِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ" kelimelerinin medh üzere ref ile de okunduğunu; bu durumda sanki "هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ" dendiğini söylemiştir. Zemahşerî, bu açıklamaların ardından mezkûr sıfatların -kıraat olarak- mansûb okunduğu takdirde, Arap dilinde bunun da bir vechinin olacağını söylemiştir. O bu durumun, Arapların "الحمدُ لله أهلَ الحمد" sözüne benzediğini belirtmiştir.[29]

Kaynaklar, zikri geçen âyette "لِلَّهِ" lafza-i Celâl'inin sıfatı olan kelimeleri Ebû Vâil Şakîk b. Seleme (ö. 82/701), Ru'be (ö. 145/762), Mesleme b. Mehârib (ö. ?) ve Ebü'd-Dînâr el-A'râbî'nin (ö. ?) ref ile okuduğunu nakletmiştir.[30] Kıraat ve tefsir kaynaklarının pek çoğu -Zemahşerî'nin de söylediği gibi- mezkûr âyette geçen "الْمَلِكِ الْقُدُّوسِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ" kelimelerinin, "لِلَّهِ"nin sıfatı olarak mecrûr; "هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ" takdîrinde -medh üzere- merfû okunduğunu bildirmiştir.[31] Bu kaynaklardan birkaç tanesi ise -Zemahşerî'nin belirttiği gibi- Arap dili kurallarına göre (kıra-

24 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 447; Ahfeş, Ebü'l-Hasan Sa'îd b. Mes'ade Ahfeş el-Evsat, *Me'âni'l-Kur'ân,* thk. Hüdâ Mahmûd Karâ'a, Kâhire 1990, I, 362; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XI, 620; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, II, 464; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, II, 67; Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâ'îl, *İ'râbü'l-Kur'ân*, Beyrut 2008, s. 379; İbn Zencele, *Hüccetü'l-kırâât*, s. 321; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, III, 69-70; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb,* XIV, 162; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, X, 329; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, V, 86; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, VI, 96.

25 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 448; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, III, 70; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, XIV, 162; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, X, 329; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* V, 86; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, VI, 96.

26 Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 363; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, II, 464; Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, s. 379; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, X, 329.

27 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, II, 464.

28 Cuma 62/1. "يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ الْمَلِكِ الْقُدُّوسِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ" [Göklerde ne var, yerde ne varsa hepsi melik (kâinatın gerçek hükümdarı), kuddûs (çok yüce, her noksandan münezzeh) azîz ve hakîm olan Allah'ı tesbih ve tenzih eder.]

29 Zemahşerî, *Keşşâf*, VI, 110.

30 İbn Hâleveyh, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed, *Muhtasar fî şevâzzi'l-Kur'ân min Kitâbi'l-Bedî'*, Kahire ts., s. 156; Kirmânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Nasr, *Şevâzzü'l-kırâât,* thk. Şimrân el-Acelî, Beyrût ts., s. 472; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, V, 306; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, VIII, 263; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, X, 325.

31 Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, s. 1149; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, III, 361; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 306; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, XXX, 2; Ukberî, *et-Tibyân*, II, 1222, *İmlâü mâ menne bihi'r-Rahmân*, II, 261, *İ'râbü'l-kırââti'ş-şevâz,* thk. Muhammed es-Seyyid 'Azzûz, Beyrut 1996, II, 585; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, XX, 451-452; Beydâvî, Ebû Saîd Nâsıruddîn Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl,* thk. Muhammed Subhî b. Hasem Hallâk-Mahmûd Ahmed el-Atraş, Beyrut 2000, V, 211; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, VIII, 263; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, X, 325.

at olarak değil) bu kelimelerin mansûb okunmasının da ihtimal dâhilinde bulunduğuna dikkat çekmiştir.[32]

Zemahşerî'nin kıraatlerin tespitinde rivâyeti en önemli vâsıta olarak kabul ettiğini göstermesi açısından, onun "وَيَمْشُونَ فِي الْأَسْوَاقِ" âyetinin[33] tefsirinde "يَمْشُونَ" kelimesiyle ilgili yaptığı açıklamalar da oldukça önemlidir. Zemahşerî mezkûr âyette geçen "يَمْشُونَ" kelimesinin, meçhul fiil olarak "يُمَشَّوْنَ" şeklinde de okunduğunu bildirmiştir. Daha sonra o, "*bu kelime "يُمَشُّونَ" şeklinde okunsaydı, bu şekilde bir rivâyet olsaydı, bu daha uygun (evceh) olurdu*" şeklinde bir beyanda bulunmuştur.[34]

Kıraat ve tefsir eserlerinin bir kısmında, mezkûr âyette geçen "يَمْشُونَ" kelimesini Hz. Ali (ö. 40/661), İbn Mesûd (ö. 32/652-53) ve Abdurrahmân b. Abdullâh'ın (ö. ?) meçhul fiil olarak "يُمَشَّوْنَ" şeklinde okuduğu nakledilmiştir.[35] Bazı kaynaklar ise Ebû Abdurrahmân (es-Sülemî)'nin (ö. 73/692) "يَمْشُونَ" fiilini, yine malûm fiil olarak, şeddeyle "يُمَشُّونَ" şeklinde okuduğunu ve bunun da "يَمْشُونَ" manasına geldiğini nakletmiştir.[36] Zemahşerî'den önceki kaynakların genelinde, mezkûr kelimenin "يُمَشُّونَ" şeklinde okunduğu rivâyet yer almamaktadır. Öyle ki; el-Muhteseb isimli eserinde, mezkûr kelimenin meçhul fiil kalıbında "يُمَشَّوْنَ" şeklinde okunduğu kıraati aktaran İbn Cinnî'nin (ö. 392/1001), "*Bu fiil -'ش' harfinin zammesi ile- "يُمَشُّونَ" şeklinde okunsaydı, "لَيَأْكُلُونَ الطَّعَامَ" sözüne daha uygun olurdu.*" demesinden, onun da Ebû Abdurrahmân'ın "يَمْشُونَ" fiilini, yine malûm fiil olarak, şeddeyle "يُمَشُّونَ" şeklindeki kıraatinden haberdar olmadığı anlaşılmaktadır.[37] Zemahşerî'den sonraki dönemde ise bu rivâyetin giderek yaygınlaştığı görülmektedir. Meselâ Râzî (ö. 606/1209), "*Bu kelime "يُمَشُّونَ" şeklinde okunsaydı, bu şekilde bir rivâyet olsaydı, bu daha uygun (evceh) olurdu.*" diyerek kaynak belirtmeden Zemahşerî'nin konuyla ilgili söylediklerini aynen aktarmış;[38] buna karşın Ebû Hayyân (ö. 745/1344) ve Semîn el-Halebî (ö. 756/1355) ise Zemahşerî'nin bu konudaki mezkûr ifadelerini aktardıktan sonra, "يَمْشُونَ" fiilini, Ebû Abdurrahmân es-Sülemî'nin böyle (يُمَشُّونَ) tilâvet ettiğini nakletmiştir.[39]

Bu bilgilerden, özellikle Zemahşerî'den önce bu kıraatin (يُمَشُّونَ) pek çok âlim tarafından bilinmediği/kullanılmadığı ortaya çıkmaktadır. Muhtemelen, Zemahşerî'nin Keşşâf'ını hazırlarken müracaat ettiği kaynaklarda da bu rivâyet yer almamaktadır. Burada önemli olan husus, Zemahşerî'nin kıraatleri tespit ederken mutlaka bir rivâyet aramasıdır.[40] Bu ve yukarıda nakledilen benzer örneklerden, Arap dil kurallarına göre uygun olsa bile; hatta kıraat olarak nakledil-

32 Bkz. Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, s. 1149; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, XXX, 2.

33 Furkân 25/20. "وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا إِنَّهُمْ لَيَأْكُلُونَ الطَّعَامَ وَيَمْشُونَ فِي الْأَسْوَاقِ وَجَعَلْنَا بَعْضَكُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةً أَتَصْبِرُونَ وَكَانَ رَبُّكَ بَصِيرًا" [Senden önce gönderdiğimiz peygamberler de yemek yer, çarşılarda ihtiyaçlarını temin ederlerdi. Böylece sizi birbirinizle imtihan ediyoruz: Bakalım buna sabredecek misiniz, sabredemeyecek misiniz? Rabbin zaten her şeyi görmektedir.]

34 Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 340.

35 İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsılî, *el-Muhteseb: fî tebyîni vücûhi şevâzzi'l-kırâât ve'l-îzâhi anhâ,* thk. Ali en-Necdî Nâsıf, Abdülhalîm en-Neccâr, Abdülfettâh İsmâ'il Şiblî, Kahire 1994, II, 120; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, IV, 205; Kirmânî, *Şevâzzü'l-kırâât*, s. 347; Ukberî, *İ'râbü'l-kırââti'ş-şevâz*, II, 198; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, XV, 383; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, VI, 449; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, VIII, 469.

36 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, IV, 205; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, XV, 383-384; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, VI, 449; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, VIII, 469.

37 İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, II, 120.

38 "Bu kelime "يَمْشُونَ" şeklinde okunsaydı, bu şekilde bir rivâyet olsaydı, bu daha iyi (evceh) olurdu." (Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb,* XIV, 65).

39 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, VI, 449; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, VIII, 470.

40 Benzer bir örnek için bkz. Yûsuf 12/110.

meyen, ancak Arap dilinin imkân verdiği başka bir kullanım -dil açısından- Zemahşerî'ye daha uygun gözükse bile o, seleften kıraat olarak rivâyet edilmeyen hiçbir kullanımı kıraat olarak kabul etmemiştir.

Yukarıda ele aldığımız örneklerin tamamı, kıraatlerin kabulünde rivâyetin, Zemahşerî tarafından olmazsa olmaz bir şart olarak telakki edildiğini göstermektedir. Nitekim Ebû Hayyân'ın, Zemahşerî'nin seleften nakledilmeyen bir kıraat ihdâs ettiğini ima eden suçlamaları karşısında[41] Semîn el-Halebî, Zemahşerî'nin sika bir âlim olduğunu ve seleften rivâyet edilmeyen hiçbir şeyi (kıraati) tefsirine almadığını bildirmiştir.[42] O, önemli bir Arap dilbilimcisi olup, kıraatlerin kabulünde/tercihinde Arap dilini etkin bir şekilde kullansa da kıraatlerin tespitinde rivâyeti, olmazsa olmaz bir şart olarak benimsemiştir. Zemahşerî, Arap dili açısından bir kelimeyi farklı şekillerde okumak mümkün olsa bile, kıraatlerin tespitinde naklin dışına hiçbir zaman çıkmamıştır. Öyle ki; o, Arap dilindeki bir kullanımın, nakledilen kıraat vecihlerinden daha fasih/beliğ olduğunu ifade etse bile, kıraat olarak nakledilmeyen dildeki hiçbir kullanımı, kıraat ihtilafı kapsamında değerlendirmemiştir. Esasen yukarıda aktarılan örneklerin yanı sıra, Zemahşerî'nin kıraatleri naklederken sıklıkla kullandığı "قُرِئَ" (kelime şöyle okundu…) ifadesi bile, onun kıraatlerin tespitinde nakli/rivâyeti temel kriter olarak kabul ettiğini göstermesi açısından oldukça önemli bir nakil lafzı/yöntemi olarak Keşşâf'taki yerini almıştır.

II. Kıraatlere Mushaf Hattı Açısından Yaklaşımı

Bilindiği üzere Hz. Osman'ın (ö. 35/656) Mushaf'ı istinsah ettirip, mevcut kıraat ihtilaflarını bu mushafların hattıyla sınırlandırmasından sonra resmü'l-mushaf, kıraatlerin tespitinde önemli bir ölçüt kabul edilmiştir.[43] Resmü'l-mushafa (mushaf hattı) uymayan okuyuşlar, Kur'ân'ın sahih kıraatlerinden -genellikle- sayılmamıştır. Bununla birlikte mushaf hattına uymayan kıraatlerden, değişik vesilelerle âyetlerin tefsirinde istifade edilmiştir. Tefsirinde sahih-şâz pek çok kıraati nakleden Zemahşerî'nin de kıraatlerin tespitinde mushaf hattını önemli bir ölçüt kabul ettiği görülmektedir. Zemahşerî, tefsirinde değişik vesilelerle kelimenin mushaftaki yazılışı hakkında bilgi vermiş;[44] Arap yazısıyla mukayese edildiğinde mushaf hattında zaman zaman Arap yazısına uymayan yazım şekilleri bulunduğunu belirtmiş;[45] mushaf hattında lahn bulunduğu yönündeki rivâyetlere itibar edilmemesi gerektiğini savunmuş[46] ve mushaf hattına mutlak surette uymak gerektiğini söylemiştir.[47] O tefsirinde, muhtelif bölgelere gönderilen mushaflar arasındaki kıraat ihtilaflarına temas etmiş;[48] bir kelimenin kıraatindeki çeşitli vecihler arasından mushaf hattına

41 Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, III, 129.

42 Bk. Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, III, 504-505.

43 Mushaf hattının özellikleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. Maşalı, Mehmet Emin, *Kur'ân'ın metin yapısı: Mushaf tarihi ve imlası,* Ankara 2004.

44 Konuyla ilgili örnekler için bkz. Fâtiha 1/6; Âl-i İmrân 3/178; Mâide 5/54; Arâf 7/37; Tevbe 9/47; Şuarâ 26/176, 197; Rûm 30/13; Ahzâb 33/10; Şûrâ 42/24; Tahrîm 66/4; Kıyâme 75/1; Mutaffifîn 83/1-3; Alak 96/15.

45 Konuyla ilgili örnekler için bkz. Âl-i İmrân 3/178; Furkân 25/7; Şuarâ 26/176; Ahzâb 33/10; Tahrîm 66/4; Mutaffifîn 83/1-3.

46 Konuyla ilgili örnekler için bk. Nisâ 4/162; Ra'd 13/31; Nûr 24/27.

47 Konuyla ilgili örnekler için bk. Âl-i İmrân 3/178; En'âm 6/90; Furkân 25/7; Hâkka 69/19.

48 Konuyla ilgili örnekler için bkz. Bakara 2/132; Âl-i İmrân 3/133, 184; Mâide 5/53; Arâf 7/43; Tevbe 9/100, 107; Mü'minûn 23/85-89, 112; Şuarâ 26/217; Kasas 28/37; Yâsîn 36/35; Mü'min 40/21, 26; Şûrâ 42/30; Muhammed 47/18; Rahmân 55/12; Hadîd 57/24; Şems 91/15.

uygun olanı tercih ettiğini belirtmiş[49] ve mushafta olmayanın, Kur'ân'dan kabul edilemeyeceğini[50] açıkça ifade etmiştir.

Bunun dışında Zemahşerî'nin, tefsirinde sahabe mushaflarında bulunan birtakım farklılıklara da işaret ettiği[51] ve nadiren de olsa "*bazı mushaflarda bu âyet/kelime* şöyledir" şeklinde meçhul bir ifadeyle muhtelif mushaflarda mevcut kıraat ihtilaflarına atıfta bulunduğu görülmektedir.[52] Ancak onun, bu tür kıraat ihtilaflarını tefsir mahiyetinde bilgiler için naklettiği; mushaf hattı konusunda, sahih kıraatler için sadece İmam Mushaf'ı[53] ve Hz. Osman'ın istinsâh ettirerek çeşitli beldelere gönderdiği mushafların hattını ölçü kabul ettiği anlaşılmaktadır.

Zemahşerî, tefsirinde zaman zaman farklı bölgelerin mushafları arasındaki kıraat ihtilaflarını da zikretmiştir. Meselâ o, "وَسَارِعُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ" âyetinin[54] tefsirinde Medine ve Şam ehlinin Mushafları'nda âyetin, "و"sız, "سَارِعُوا ..." şeklinde geçtiğini; bunların dışındaki beldelerin halklarının ise âyeti "و" ile (وَسَارِعُوا ...) okuduklarını nakletmiştir. O, Übey b. Ka'b (ö. 33/654) ve Abdullâh b. Mesûd'un mezkûr âyeti "وَسَابِقُوا ..." şeklindeki okuyuşlarının, âyetin "و" ile okunduğu kıraati desteklediğini bildirmiştir.[55]

Mezkûr âyeti kıraat-i aşere imamlarından Medineli iki kârî [Nâfi (ö. 169/785) ve Ebû Cafer (ö. 132/749)] ile İbn Âmir (ö. 118/736) (Şam'ın kıraat imamı) "و"sız; diğerleri ise "و" ile okumuştur.[56] Zemahşerî'den önceki ve sonraki pek çok kaynak da zikri geçen âyetin Medine ve Şam ehlinin Mushafları'nda "و"sız yazıldığına dikkat çekmiştir.[57]

Eserlerinde bu iki vechin irabını yapan âlimler, âyetin "و" ile okunduğu kıraatte cümlenin, kendisinden öncekilere atfen emir cümlesi olduğunu bildirmiştir. Onlar, âyetin "و"sız okunduğu kıraatte ise cümlenin isti'nâf (başlangıç) anlamı içerdiğini belirtmiştir.[58] Bununla birlikte bazı kaynaklar, bu âyette isti'nâf durumunda da cümlenin öncesi ile irtibatının bulunduğunu söylemiştir.[59]

Konuyla ilgili diğer bir örnek de "وَوَصّٰى بِهَا اِبْرٰهِيمُ بَنِيهِ" âyetinde görülmektedir.[60] Bu âyeti tefsir

49 Konuyla ilgili örnekler için bkz. Yûsuf 12/31, 32; Kehf 18/64; İnsân 76/31.

50 Bk. Fâtiha 1/7.

51 Zemahşerî'nin atıfta bulunduğu sahabe Mushafları için bk. Bakara 2/42, 46, 61, 204, 238; Nisa 4/143, 162; Mâide 5/45, 64; En'âm 6/139, 153; Tevbe 9/49, 109; Hûd 11/71; Yûsuf 12/105; Hicr 15/86; Meryem 19/26; Tâhâ 20/15, 31; Fetih 48/26; Tûr 52/47; Mücâdele 58/7; Tekvîr 81/24; İnşirâh 94/6; Asr 103/1; Kureyş 106/1.

52 Zemahşerî'nin bu şekilde naklettiği kıraatler için bkz. Enâm 6/137; Yûsuf 12/7; Ra'd 13/4; İbrâhîm 14/41; İsrâ 17/38; Meryem 19/19; Tâhâ 20/15; Şûrâ 42/24; Kalem 69/9.

53 Hz. Osman, Mushaf'ı istinsah ettirdikten sonra bunlardan birer nüsha bazı merkezlere göndermiş; birisini ise kendi yanında alıkoymuştur. Hz. Osman'ın yanındaki bu mushafa, İmam Mushaf denmektedir (İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 7).

54 Âl-i İmrân 3/133. "وَسَارِعُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ" [... ve Rabbiniz tarafından mağfirete, genişliği göklerle yer kadar ve müttakiler için hazırlanmış bir cennete doğru yarışırcasına koşuşun!]

55 Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 626.

56 İbn Mücâhid, *es-Seb'a*, s. 216; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 242; Dimyâtî, *İthâf*, I, 488.

57 Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, s. 153; İbn Mücâhid, *es-Seb'a*, s. 216; Fârisî, *el-Hücce*, III, 78; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, I, 356; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 507; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, IX, 4; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, V, 312; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 242.

58 Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, s. 153; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, I, 298; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, I, 356; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 507; Dimyâtî, *İthâf*, I, 488.

59 Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, s. 153; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, I, 356; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 507.

60 Bakara 2/132. "وَوَصّٰى بِهَا اِبْرٰهِيمُ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُ يَا بَنِيَّ إِنَّ اللهَ اصْطَفَى لَكُمُ الدِّينَ فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ" [Bu dini İbrâhim kendi evlatlarına vasiyet ettiği gibi Yâkub da böyle yaptı ve: 'Evlatlarım! dedi, Allah sizin için bu dini seçti. Sakın Müslümanlıktan başka bir din üzere ölmeyin.']

eden Zemahşerî, cümlenin başındaki fiilin "وَأَوْصَى" şeklinde de okunduğunu ve bunun, Hicâz ve Şâm ehlinin mushaflarında bu şekilde olduğunu bildirmiştir.[61]

Mezkûr âyeti kıraat-i aşere imamlarından Nâfi, İbn Âmir ve Ebû Cafer "وَأَوْصَى"; diğerleri ise "وَوَصّٰى" şeklinde okumuştur.[62] Zemahşerî'den önceki ve sonraki kaynakların bir kısmı da âyetin Hicaz ve Şam ehlinin Mushafları'nda "وَأَوْصَى"; diğerlerinde ise "وَوَصّٰى" şeklinde yazılı olduğunu bildirmiştir.[63]

Zemahşerî, tefsirini yaptığı âyette geçen, mushaf hattına mahsus olmak üzere farklı yazılan kelimelerin yazımı ile alakalı bilgiler de vermiştir. Bu çerçevede o, "وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ خَيْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ" âyetinde[64] fiilin muhâtab sîgasında okunduğu kıraatte ("وَلَا تَحْسَبَنَّ أَنَّمَا") kelimesinde geçen "مَا"nın, mastar "ما"sı olduğunu ve âyetin anlamının "ولا تحسبنّ أنّ إملاءنا خير"[65] şeklinde olduğunu söylemiştir. Daha sonra o, "أَنَّمَا" kelimesindeki "مَا"nın Arap yazısı (hat) ilmine göre ayrı yazılması gerektiğini (أَنَّ مَا); ancak bunların İmam Mushaf'ta bitişik yazıldığını (أَنَّمَا) nakletmiştir. Zemahşerî, mushaf hattına muhalefet edilemeyeceğini; mushaf yazısında, İmam Mushaf'ın hattına tâbî olunması gerektiğini savunmuştur.[66] O, âyetin devamındaki "إِنَّمَا" kelimesinde geçen "مَا"nın ise -birincisinin aksine- bitişik yazılması gerektiğini söylemiştir.[67]

Pek çok kaynak mezkûr âyetteki "أَنَّمَا" kelimesinde bulunan "مَا"nın ya "اَلَّذِى" anlamında ya da kendisinden sonrasıyla birlikte (مَا نُمْلِي) mastar takdîrinde (اَلْإِمْلَاء) olduğunu söylemiştir.[68] Ancak Zemahşerî'den önce hemen hiçbir kaynak kelimenin mushaftaki yazımıyla alakalı herhangi bir şey söylememiştir. Buna karşın Zemahşerî'den sonraki bazı kaynaklar ise onun konuyla ilgili yaptığı açıklamaların aynısını veya bir benzerini zikretmekle yetinmiştir.[69]

Zemahşerî'nin mushafta farklı yazılan kelimeler hakkında bilgi verdiği örneklerden biri de "وَلَا أَوْضَعُوا" kelimesiyle[70] ilgilidir. O, bu kelimenin mushafta "elif" ile resmedildiğini; çünkü Arap hattından önce fethanın, "elif" ile yazıldığını bildirmiştir. Zemahşerî, Arap yazısının Kur'ân'ın nüzûlüne yakın bir dönemde ortaya çıktığını nakletmiştir. O, bu bağlamda, Arap hattından önce fetha yerine kullanılan "elif"in, Arap yazısında da kullanıldığını; bu nedenle Arapların "hemze"nin şeklini, "elif" olarak yazdıklarını ve fetha için ikinci bir "elif"i kullandıklarını bil-

61 Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 329.

62 İbn Mücâhid, *es-Seb'a*, s. 171; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II 222; Dimyâtî, *İthâf*, I, 418.

63 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, I, 280; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, I, 266; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, IV, 79; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, II, 132; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II 222-223; Dimyâtî, *İthâf*, I, 418.

64 Âl-i İmrân 3/178. "وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ خَيْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ إِنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ لِيَزْدَادُوا إِثْمًا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ" [O kâfirler kendilerine mühlet vermemizin kendileri hakkında hayır olduğunu sanmasınlar. Onlara mühlet vermemiz, günahlarının artması içindir. Onlara zelil ve perişan eden bir azap vardır.]

65 Mühlet vermemizin (onlar için) hayırlı olduğunu sanma!

66 Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 663.

67 Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 664.

68 Fârisî, *el-Hücce*, III, 102; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 365-366, *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân*, I, 167; İbnü'l-Enbârî, *el-Beyân fî ğarîbi i'râbi'l-Kur'ân*, I, 232; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, IX, 110; Ukberî, *et-Tibyân,* I, 312-313, *İmlâü mâ menne bihi'r-Rahmân*, I, 159.

69 Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, IX, 110; Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, II, 50; Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl,* thk. Yusuf Ali Büdeyvî-Muhyiddîn Dîb Mestû, II, 244, Beyrut 1998, I, 314; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, III, 497.

70 Tevbe 9/47. "لَوْ خَرَجُوا فِيكُمْ مَا زَادُوكُمْ إِلَّا خَبَالًا وَلَا أَوْضَعُوا خِلَالَكُمْ يَبْغُونَكُمُ الْفِتْنَةَ وَفِيكُمْ سَمَّاعُونَ لَهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ" [Şayet sizinle çıkmış olsalardı, bozgunculuk etmekten başka bir faydaları olmazdı. Fesat ve fenalığı arttırmaktan başka bir iş yapmazlardı. Sizi fitneye düşürmek arzusuyla aranıza sokulup entrikalar çevirirlerdi. Aranızda onlara kulak verenler de vardır. Allah o zalimleri pek iyi bilir.]

dirmiştir. Zemahşerî, bunun bir benzerinin "اَوْ لَاَاذْبَحَنَّهُ" kelimesinin[71] hattında da bulunduğuna dikkat çekmiştir.[72]

Konuyla ilgili olarak Zemahşerî'nin söylediklerinin, ondan daha önce Zeccâc'ın yaptığı açıklamalara benzediği görülmektedir.[73] İlk dönem *Me'âni'l-Kur'ân* müelliflerinden Ferrâ (ö. 207/822), mezkûr kelimenin mushafta "ل"dan sonra bir "elif" ilavesiyle yazılmasında icmâ bulunduğunu bildirmiştir. Ancak o, bu yazımın öncekilerin yazısının iyi olmamasından ileri geldiğini iddia etmiştir. Ferrâ, esasen bu kelimenin yazımında "elif"in hazf edilmesi gerektiğini; çünkü "elif" ile başlayan bir kelimenin başına -"لَأَخُوكَ خَيرٌ مِنْ أبيكَ" cümlesinde olduğu gibi- (sadece) "ل" harfinin ilave edilebileceğini söylemiştir.[74]

Zemahşerî'den sonraki âlimlerden bazısı zikri geçen kelimenin mushaftaki hattına dikkat çekmekle yetinmiştir.[75] Onların birçoğu ise Zemahşerî'nin konuyla ilgili söylediklerini, ondan naklen eserlerinde aynen aktarmıştır.[76]

Mushafta farklı yazılan kelimelerden bir diğeri de "وَقَالُوا مَالِ هَذَا الرَّسُولِ" âyetinde[77] görülmektedir. Zemahşerî bu âyette, cümlenin "مَالِ هَذَا" bölümünde geçen "لِ" harfinin, "هَذَا" kelimesinden ayrı olarak yazıldığını bildirmiştir. Daha sonra o, bu durumun Arapça yazım kurallarına aykırı olduğunu; ancak mushaf hattının (tâbî olunan) bir sünnet olup, değiştirilemeyeceğini savunmuştur.[78]

Zemahşerî'den önce neredeyse hiçbir kaynak, mezkûr kelimenin yazımıyla alakalı herhangi bir açıklama yapmamıştır. Ondan sonraki âlimlerin geneli de yine bu konuya temas etmemiştir. Ancak Ebû Hayyân bu kelimenin mushafta ayrı olarak yazıldığını zikretmiştir.[79] İbn Atıyye (ö. 546/1151) ise mushafta kelime böyle yazıldığı için kâtibin buna uyduğunu veya onların -"فِي", "عَلَى", "مِنْ"" ve "عَنْ" gibi- diğer harfi cerler ayrı yazıldığı için bunu da (لِ) ayrı yazmış olabileceklerini ileri sürmüştür.[80]

Zemahşerî'nin mushaf hattı ile bağlantılı olarak hassasiyetle üzerinde durduğu diğer bir konu da mushafta lahn meselesidir. Bazı kaynaklarda, Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde Mushaf'ın yazımı ve istinsâhı esnasında bazı kelimelerin yazımında hata edildiğini (lahn) iddia eden birtakım rivâyetler bulunmaktadır. Meselâ bu rivâyetlerin birine göre Mushaf'ın yazımı tamamlanınca o Hz. Osman'a takdim edilmiş; onu inceleyen Hz. Osman, "*Güzel yazmışsınız, (bununla birlikte) bu Mushaf'ta (bazı kelimelerde) lahn*[81] *yapıldığını görüyorum; ancak Araplar onları dilleriyle düzel-*

71 Neml 27/21. "لَأُعَذِّبَنَّهُ عَذَابًا شَدِيدًا اَوْ لَاَاذْبَحَنَّهُ اَوْ لَيَأْتِيَنِّى بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ" [Kuvvetli ve geçerli bir mazeret ortaya koymadığı takdirde, onu şiddetli bir şekilde cezalandıracağım yahut boynunu keseceğim.]

72 Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 51.

73 Bkz. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, II, 451.

74 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 439.

75 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, III, 41.

76 Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, XVI, 84; Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, I, 684; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, VI, 61.

77 Furkân 25/7. "وَقَالُوا مَالِ هَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشِي فِي الْأَسْوَاقِ لَوْلَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مَلَكٌ فَيَكُونَ مَعَهُ نَذِيرًا" [Yine: 'Ne oluyor bu Peygambere, böyle Peygamber mi olur: Yemek yiyor, çarşı pazarda dolaşıyor! Bari yanında heybetli bir melek olsaydı da etrafındaki insanları korkutup uyarıda bulunsaydı!']

78 Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 333.

79 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, VI, 443.

80 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, IV, 201.

81 Arap dilinde lahn kelimesi farklı anlamlarda kullanılmakla birlikte; lahn kelimesi bu başlık altında dil ve gramer hatası manasında kullanılmaktadır. Lahn kelimesinin farklı anlamları için bkz. Altundağ, Mustafa, Hata iddiaları çerçeve-

tecektir." demiştir.[82] Bu türden rivâyetler, Hz. Âişe (ö. 58/678) ve İbn Abbâs (ö. 68/687-88) gibi sahâbîlere de nispet edilmektedir.[83] Bazı kaynaklarda geçen bu rivâyetlerin, meselenin önemine binaen, pek çok âlim tarafından çeşitli vesilelerle ele alınıp değerlendirildiği görülmektedir. Bu bağlamda tefsirinde "وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ" âyetinde[84] geçen "وَالْمُقِيمِينَ" kelimesiyle ilgili açıklamalarda bulunan Zemahşerî, bu kelimenin -namazın faziletini açıklamak için- medh üzere mansûb olduğunu bildirmiştir. O, mushaf hattında lahn bulunduğu yönündeki iddialara iltifat edilmeyeceğini; bu yöndeki haberlere ancak el-Kitâb'ı[85] incelemeyen ve Arapların (dilin kullanımındaki) mezheplerini bilmeyen kişilerin iltifat edebileceğini ileri sürmüştür.[86]

Kıraat ve tefsir âlimleri Kur'ân'ın tevâtür ile nakledildiğini zikretmiş; bu özellikteki Kur'ân'da lahn'in bulunmasının mümkün olmadığını savunmuştur. Onlar, bu bağlamda Hz. Osman ve Hz. Âişe'ye nispet edilen sözlerin sahih olmadığını; ashabın mushafta lahn'e -kendilerinden sonra gelenler nasıl olsa onları düzeltir diye- müsaade etmelerinin kesinlikle mümkün olmadığını belirtmiştir. Ulemâ, Kur'ân'ın irab bakımından en üstün kullanımları bünyesinde barındırdığını, bu açıdan onun, Arapların konuşmalarından/dili kullanımlarından da değerli olduğunu söylemiştir. Onlar bununla birlikte âyette geçen mezkûr kelimenin medh üzere mansûb olduğunu; bu konunun (medh) Sîbeveyh (ö. 180/796), Halîl (ö. 175/791) ve diğer dilbilimciler nezdinde de açıklanmış bir mesele olduğunu bildirmiş; nesir ve şiirden naklettikleri örneklerle medh konusunun âyette kullanıldığı şekilde, Arap dilinde de isti'mal edildiğini göstermeye çalışmıştır. Bu âlimler, mezkûr kelimenin Übey b. Ka'b'ın Mushafı'nda ve diğer başka mushaflarda da aynı şekilde yazıldığını nakletmiş; mushafta lahn bulunduğu yönündeki rivâyetleri reddetmiştir.[87] Bazı âlimler ise mushafta lahn bulunduğu yönündeki rivâyetlere itibar edilmemesi gerektiğini bildirmiş ve bu konuda Zemahşerî'nin yaptığı açıklamaların bir benzerini kendi eserlerinde zikretmiştir.[88]

Mezkûr âyette geçen "الْمُقِيمِينَ" kelimesinin okunuşunda kıraat-i aşere imamları arasında ihtilaf yoktur. Mushafta lahn bulunmadığını ispat için olsa gerek, kıraat ve tefsir âlimleri mezkûr kelimenin Arap dili bakımından muhtemel irab vecihlerini zikretmiş; "الْمُقِيمِينَ"nin pek çok açıdan "ي" ile (mansûb/mecrûr) okunmasının mümkün olduğunu açıklamaya gayret etmiştir. Onlar, bu meyanda aşağıdaki ihtimalleri zikretmiştir:

a) Âlimlerin çoğunluğu bu konuda en doğru olanın, "الْمُقِيمِينَ" kelimesinin -Zemahşerî'nin de söylediği gibi- medh üzere mansûb olduğu yönündeki görüş olduğunu belirtmiştir. Onlar,

sinde Kur'ân'ın dil ve yazım özelliği (mushafta lahn meselesi), y.y. İstanbul 2001, s. 40-47.

82 İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekir Abdullâh b. Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Kitâbü'l-mesâhif,* thk. Muhibbü'd-Dîn Abdü's-Sübhân Vâiz, Beyrut 2002, I, 228-232.

83 Mushafta lahn olduğunu iddia eden diğer rivâyetler için bkz. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, I, 227-237. Ayrıca bu rivâyetler ve bunların analizi için bkz. Altundağ, *Kur'an'ın dil ve yazım özelliği*, s. 38 vd.

84 Nisâ 4/162. "لَكِنِ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ مِنْهُمْ وَالْمُؤْمِنُونَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ وَالْمُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَالْمُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أُولَئِكَ سَنُؤْتِيهِمْ أَجْرًا عَظِيمًا" [Fakat onlardan geniş ilmi olanlar ile müminler, hem sana inzal edilen Kur'ân'a hem de senden önce indirilen kitaplara iman ederler. O namaz kılanlar, zekât verenler, Allah'a ve âhirete hakkıyla iman edenler var ya, işte onlara yarın büyük mükâfat vereceğiz.]

85 Ebû Hayyân, Zemahşerî'nin burada kastettiği el-Kitâb'ın, Sîbeveyh'in el-Kitâb isimli eseri olduğunu söylemiştir. Zirâ o, Sîbeveyh'in bu konuyu el-Kitâb'ında ele aldığını bildirmiştir (Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, III, 411-412).

86 Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 178.

87 Bu değerlendirmeler için bkz. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 684; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, II, 131-132; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, I, 404; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, XI, 108; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, VII, 220. Râzî'nin Kur'ân'da lahn bulunduğu yönündeki iddiaları reddetmesi için ayrıca bkz. *Mefâtîhu'l-ğayb*, XXII, 75.

88 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, III, 411-412; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, IV, 155.

bu durumda âyetin takdîrinin "أَمْدَحُ الْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ" veya "أَعْنِي الْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ" şeklinde olduğunu bildirmiştir.[89]

b) Âlimlerden bazısı "الْمُقِيمِينَ" kelimesinin, âyetin "بِمَا أُنْزِلَ" bölümündeki "مَا"ya atfedilmesi yoluyla mecrûr olduğunu ve bu takdîrde âyetin "يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَي مُحَمَّدٍ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَ بِالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ" anlamında olduğunu ileri sürmüştür.[90]

c) Diğer bir grup âlim ise "الْمُقِيمِينَ"nin, âyette geçen "مِنْهُمْ" kelimesindeki zamire (هُمْ) atfedilmek suretiyle mecrûr olabileceğini ve buna göre cümlenin takdîrinin "لَكِنِ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ مِنْهُمْ ... وَ مِنَ الْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ" şeklinde olduğunu ifade etmiştir.[91]

d) Ulemânın bir kısmı "الْمُقِيمِينَ" kelimesinin, "إِلَيْكَ" kelimesindeki "ك" harfine atfedilerek mecrûr okunabileceğini ve buna göre cümlenin takdîrinin "يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ ... وَ إِلَى الْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ" şeklinde olabileceğini zikretmiştir. Onlar, bu takdîre göre âyette kastedilenin peygamberler olduğunu belirtmiştir.[92]

e) Kaynaklar, zikri geçen kelimenin, "قَبْلِكَ" kelimesindeki "ك" harfine atfedilerek mecrûr kılınmasının ve buna göre cümlenin takdîrinin "مِنْ قَبْلِكَ وَ مِنَ الْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ" şeklinde olmasının da mümkün olduğunu bildirmiştir. Onlar, bu durumda da peygamberlerin kastedildiğini ifade etmiştir.[93]

f) Âlimler "الْمُقِيمِينَ" kelimesinin, zarfın bizzat kendisine (قَبْلِ) atfedilmesinin de ihtimal dâhilinde bulunduğunu; ancak bu durumda muzafın hazf edilmiş olacağını söylemiştir. Onlar, buna göre âyetin takdîrinin "مِنْ قَبْلِكَ وَ مِنْ قَبْلِ الْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ" şeklinde olduğunu ve muzafın hazf edilip, muzafun ileyh'in onun yerine ikâme edildiğini bildirmiştir.[94] Zemahşerî, "الْمُقِيمِينَ" kelimesinin muhtemel irab vecihleri için yukarıda sayılan altı farklı ihtimalden sadece ilkini (medh üzere mansûb) zikretmiştir. Muhtemelen o, doğru görmediği için diğer vecihleri tefsirine almamıştır.

89 Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, s. 216; Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî, Ebû Muhammed b. Hammuş b. Muhammed, *Kitâbü müşkili i'râbi'l-Kur'ân*, thk. Yâsîn Muhammed es-Sivvâs, Dımaşk 1974, I, 212; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, XI, 108; İbnü'l-Enbârî, *el-Beyân fî ğarîbi i'râbi'l-Kur'ân*, I, 275; İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Ali, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr,* Beyrut 1987, II, 253-254; Ukberî, *et-Tibyân*, I, 407, *İmlâü mâ menne bihi'r-Rahmân*, I, 202; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, VII, 218; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, III, 411; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, IV, 153-154.

90 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 683-684; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, II, 130; Nehhâs, İ'râbü'l-Kur'ân, s. 216; Mekkî b. Ebî Tâlib, *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân*, I, 212; İbnü'l-Enbârî, *el-Beyân fî ğarîbi i'râbi'l-Kur'ân*, I, 276; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, II, 252; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, XI, 108; Ukberî, *et-Tibyân*, I, 408, *İmlâü mâ menne bihi'r-Rahmân*, I, 202; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, II, 135-136; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, VII, 217; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, III, 412; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, IV, 154.

91 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, II, 130-131; Nehhâs, İ'râbü'l-Kur'ân, s. 216; Mekkî b. Ebî Tâlib, *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân*, I, 212; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, II, 252; Ukberî, *et-Tibyân*, I, 408, *İmlâü mâ menne bihi'r-Rahmân*, I, 202; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, VII, 219; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, III, 412; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, IV, 154.

92 Mekkî b. Ebî Tâlib, *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân*, I, 212; İbnü'l-Enbârî, *el-Beyân fî ğarîbi i'râbi'l-Kur'ân*, I, 276; Ukberî, *et-Tibyân*, I, 408, *İmlâü mâ menne bihi'r-Rahmân*, I, 202; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, VII, 219; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, IV, 154.

93 Nehhâs, İ'râbü'l-Kur'ân, s. 216; Mekkî b. Ebî Tâlib, *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân*, I, 212; Ukberî, *et-Tibyân*, I, 408, *İmlâü mâ menne bihi'r-Rahmân*, I, 202; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, VII, 219; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, III, 412; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, IV, 155.

94 Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, s. 216; Mekkî b. Ebî Tâlib, *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân*, I, 212; İbnü'l-Enbârî, *el-Beyân fî ğarîbi i'râbi'l-Kur'ân*, I, 276; Ukberî, *et-Tibyân*, I, 408, *İmlâü mâ menne bihi'r-Rahmân*, I, 202; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, III, 412; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, IV, 155.

Mushafta lahn bulunduğu yönündeki rivâyetlerle ilgili başka bir örnek de "لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْنِسُوا" âyetinde[95] bulunmaktadır. Bu âyetin tefsirini yapan Zemahşerî, burada "تَسْتَأْنِسُوا" kelimesinin "izin alma" manasında olduğuna, Abdullâh'ın (İbn Mesûd) "حَتَّى تُسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا وَتَسْتَأْذِنُوا" şeklindeki kıraatinin delâlet ettiğini bildirmiştir. O, İbn Abbâs ve Saîd b. Cübeyr'in (ö. 94/713), mezkûr âyetin esasen "حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا" şeklinde olduğunu, ancak kâtibin bu kelimenin yazımında hata ettiğini söylediklerinin nakledildiğini bildirmiş; fakat bu rivâyete güvenilmeyeceğini savunmuştur. Zemahşerî daha sonra, mezkûr âyetin Übey'in kıraatinde de "حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا" şeklinde olduğunu nakletmiştir.[96]

Bazı kaynaklarda zikredilen birtakım rivâyetlere göre İbn Abbâs "لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْنِسُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا" âyetinin, kâtiplerin hatasından dolayı mushafta böyle yazıldığını; esasen âyetin "حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا وَتُسَلِّمُوا" şeklinde olması gerektiğini söylemiştir.[97] Ayrıca bazı kaynaklarda İbn Mesûd ve İbn Abbâs'ın mezkûr âyeti "حَتَّى تُسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا وَتَسْتَأْذِنُوا"; Übey b. Ka'b'ın ise "حَتَّى تُسَلِّمُوا وَتَسْتَأْذِنُوا" şeklinde okuduğu nakledilmiştir.[98]

Mushafta lahn bulunduğu yönündeki rivâyetleri değerlendiren İslâm âlimleri, bu iddiaların, tevâtürle nakledilen Kur'ân'ın tamamı için şüpheye sebep olabileceğine dikkat çekmiş;[99] İslâm beldelerindeki bütün mushaflarda kelimenin "تَسْتَأْنِسُوا" şeklinde yazıldığını ve Hz. Osman'dan bu yana bunun üzerinde icmâ edildiğini bildirmiştir. Onlar, bu tür rivâyetlerin sahih olmadığını, İbn Abbâs'ın bunlardan berî olduğunu söylemiştir.[100] Bazı âlimler, Taberî'nin (ö. 310/923) naklettiği, İbn Abbâs'a nispet edilen iki farklı rivâyetten birinde onun, âyette geçen "تَسْتَأْنِسُوا" kelimesinin, "تَسْتَأْذِنُوا" anlamına geldiğini söylediğini aktardığını,[101] bu bilginin de "تَسْتَأْذِنُوا" şeklindeki rivâyetlerin, kelimenin tefsirine hamledilmesi gerektiğini savunmuştur.[102] Nitekim ilk dönem kaynaklarının bir kısmı da -bu konuda herhangi bir kıraat ihtilafından bahsetmeden- "تَسْتَأْنِسُوا" kelimesinin, "تَسْتَأْذِنُوا" anlamında olduğunu belirtmiştir.[103] Ayrıca kaynaklarda kıraat ihtilafı olarak nakledilen rivâyetlerin de tek bir şeklinin olmaması,[104] bu rivâyetlerin kelimenin tefsirine hamledilmesinin daha uygun olacağına delalet etmektedir.

Zemahşerî'nin mushaf hattına mutlak anlamda bağlılığını izhar ettikten sonra Übey b. Ka'b'ın -mushaf hattına muhalif olan- "حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا" şeklindeki kıraatini tefsirinde nakletmesi, bu tür rivâyetleri âyetlerin tefsirine olan katkılarından dolayı eserine aldığını göstermesi açısından

95 Nûr 24/27. "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْنِسُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ" [Ey iman edenler! Kendi evleriniz dışındaki evlere, sahiplerinden izin isteyip onlara selâm vermeden girmeyiniz! Böyle yapmanız sizin için daha münasiptir. Olur ki düşünür, hikmetini anlarsınız.]

96 Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 286.

97 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XVII, 240. Mezkûr âyette geçen "تَسْتَأْنِسُوا" kelimesinin yazımında kâtibin hata ettiğine dair rivâyetler için bkz. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XVII, 240-241.

98 Bkz. İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî şevâzzi'l-Kur'ân*, s. 103.

99 Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb,* XXIII, 197.

100 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, IV, 175; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, XV, 189; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, VI, 410.

101 Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XVII, 241.

102 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, IV, 175-176; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, VI, 410; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, VIII, 396.

103 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, II, 249; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, IV, 39; Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, s. 648.

104 Meselâ İbn Hâleveyh; İbn Mes'ûd ve İbn Abbâs'ın mezkûr âyeti "حَتَّى تُسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا وَتَسْتَأْذِنُوا"; Übey b. Ka'b'ın ise "حَتَّى تُسَلِّمُوا وَتَسْتَأْذِنُوا" şeklinde okuduğu nakledilmiştir (İbn Hâleveyh, Muhtasar fî şevâzzi'l-Kur'ân, s. 103). Kirmânî ise İbn Mes'ûd, Übey ve İbn Abbâs'ın "تَسْتَأْنِسُوا" kelimesinin yerine "تَسْتَأْذِنُوا" fiilini okuduklarını; ancak bu isimlerden Übey'in âyeti, takdim-tehir ile "حَتَّى تُسَلِّمُوا وَتَسْتَأْذِنُوا" şeklinde okuduğunu nakletmiştir (Kirmânî, *Şevâzzü'l-kırâât*, s. 341).

önem arz etmektedir. Nitekim Zemahşerî, "اَفَلَمْ يَيْئَسِ الَّذينَ اٰمَنُوا" âyetinde[105] geçen "اَفَلَمْ يَيْئَسِ" kelimesinin, "اَفَلَمْ يَعْلَمْ" (Bilmedi mi?) anlamında olduğunu söylemiştir. Zemahşerî daha sonra Hz. Ali'nin, İbn Abbâs'ın, sahabeden ve tâbiînden bir grubun âyeti "أَفَلَمْ يَتَبَيَّنْ" şeklinde okumasının[106] da "اَفَلَمْ يَيْئَسِ" kelimesinin, "اَفَلَمْ يَعْلَمْ" anlamda[107] olduğuna delâlet ettiğini ve bu kıraatin (أَفَلَمْ يَتَبَيَّنْ), "اَفَلَمْ يَيْئَسِ" fiilinin tefsiri olduğunu söylemiştir.[108] Bilindiği üzere Zemahşerî bir taraftan mushaf hattına mutlak manada sadık kalmış; diğer taraftan da tefsirinde mushaf hattına uymayan pek çok kıraat nakletmiştir. Bu durumda onun -en azından- mushaf hattına muhalif kıraatleri -yukarıda kendi tefsirinden yapılan açık nakilde de görüldüğü üzere- âyetlerin tefsirine olan katkıları nedeniyle Keşşâf'ına aldığı; bu tür rivâyetleri Kur'ân'dan bir cüz olarak telakki etmediği anlaşılmaktadır.

III. Kıraatlere Arap Dili Açısından Yaklaşımı

Zemahşerî'nin kıraatlere Arap dili açısından yaklaşımını farklı açılardan ele almak mümkündür. Ancak bu başlık altında sırasıyla Zemahşerî'nin, kıraatlerin Arap dili açısından tevcîhini yapması, kıraatleri desteklemek için kullandığı deliller (ihticâc li'l-kırâât), kıraatler arasında tercihte bulunması ve kıraatlere eleştirel yaklaşımı konuları ele alınacak; onun kıraatlere yaklaşımı bu yönlerden tespit edilmeye çalışılacaktır.[109]

A. Kıraatlerin Tevcihini Yapması

Zemahşerî'nin, tefsirinde naklettiği kıraatlerin, Arap dili açısından tahlillerini/tevcihini yaptığı pek çok örnek bulunmaktadır.[110] Esasen bu çalışmada farklı başlıklarda ele aldığımız pek çok örnek, aynı zaman Zemahşerî'nin, Arap dili bakımından, kıraatlerin tevcihini yapmasına da misal teşkil etmektedir. Bu nedenle konu, diğer başlıklardan farklı olarak, tek bir örnek üzerinden ele alınacaktır.

Kıraatlerin Arap dil kuralları açısından değerlendirildiğini gösteren örneklerden biri, âlimlerin "أَيُّهَ الْمُؤْمِنُونَ" âyetindeki[111] zamirin harekesinde mevcut kıraat ihtilaflarının tevcihini ya-

105 Ra'd 13/31. "وَلَوْ اَنَّ قُرْاٰنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ اَوْ قُطِّعَتْ بِهِ الْاَرْضُ اَوْ كُلِّمَ بِهِ الْمَوْتٰى بَلْ لِلّٰهِ الْاَمْرُ جَمِيعًا اَفَلَمْ يَيْئَسِ الَّذينَ اٰمَنُوا اَنْ لَوْ يَشَاءُ اللّٰهُ لَهَدَى النَّاسَ جَمِيعًا وَلَا يَزَالُ الَّذينَ كَفَرُوا تُصيبُهُمْ بِمَا صَنَعُوا قَارِعَةٌ اَوْ تَحُلُّ قَرِيبًا مِنْ دَارِهِمْ حَتّٰى يَاْتِيَ وَعْدُ اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ" [Eğer dağları yürütecek, yeri paramparça edecek, ölüleri bile konuşturacak bir kitap olsaydı, işte o, bu Kur'ân olurdu! Bu müminler hâlâ öğrenmediler mi ki Allah dileseydi bütün insanları hidâyet eder, doğru yola koyardı. O kâfirlerin kendi yaptıkları işler sebebiyle başlarına durmadan bela inecek veya ülkelerinin hemen yanı başına düşecek ve bu hal Allah'ın vaad ettiği kıyamet gelinceye dek sürecek. Allah asla sözünden caymaz.]

106 Bk. İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî şevâzzi'l-Kur'ân*, s. 71.

107 Bilmediler mi?

108 Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 353.

109 Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Kılıç, Mustafa, *Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Kıraat Olgusu* (yayımlanmamış doktora tezi), s. 286-331.

110 Zemahşerî'nin tefsirinde naklettiği kıraatlerin, Arap dili açısından tahlillerini/tevcihini yaptığı pek çok örnek bulunmakla birlikte, bunların tamamının burada tek tek sayılması çok uzun bir liste ortaya çıkaracağı için bazı örneklere işaret etmek yerinde olacaktır. Keşşâf'ta konuyla ilgili olup da çalışmamıza alamadığımız diğer örneklerden bir kısmı için bakınız: Fâtiha 1/2; Bakara 2/58, 260, 271; Âl-i İmrân 3/30, 142; Yûnus 10/2; Hûd 11/42, 116; Yûsuf 12/4; İbrâhîm 14/37; Hicr 15/44; Nahl 16/16; İsrâ 18/23, 71; Kehf 18/77, 86; Tâhâ 20/124; Hac 22/36; Nûr 24/35; Furkân 25/28; Neml 27/10, 25; Sebe 34/14; Yâsîn 36/49; Sâffât 37/163; Sâd 38/30, 33, 85; Fussilet 41/16; Zuhruf 43/49; Ahkâf 46/17; Rahmân 55/9; Hadîd 57/29; Cum'a 62/6; Münâfikûn 63/6; İnsân 76/4, 15-16; Mürselât 77/23; Ğâşiye 88/25; Fîl 105/1.

111 Nûr 24/31. "وَتُوبُوا إِلَى اللّٰهِ جَمِيعًا أَيُّهَ الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ..." [... Ey müminler! Hepiniz toptan Allah'a tövbe ediniz ki felaha eresiniz!]

parken kullandıkları delillerde kendini göstermektedir. Zira Zemahşerî, bu âyeti açıklarken "أَيُّهَ الْمُؤْمِنُونَ" ifadesindeki "ه"nin zamme ile de (أَيُّهُ الْمُؤْمِنُونَ) okunduğunu nakletmiştir. O, bu kıraatin Arap dili bakımından tevcihini yapmış; "elif"ten önce bulunmasından dolayı "ه"nin harekisinin fetha iken; iki sâkin harfin bir araya gelmesinden dolayı (أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ), bu "elif"in hattan düştüğünü bildirmiştir. Zemahşerî, yazıda "elif"in düşmesinden sonra "ه"nin, kendisinden önceki harfin harekesine tâbî kılınmak suretiyle zamme ile okunduğunu (أَيُّهُ) bildirmiştir.[112]

"أَيُّهَ الْمُؤْمِنُونَ" âyetini kıraat-i aşere imamlarından İbn Âmir, "ه"nin zammesi ile "أَيُّهُ الْمُؤْمِنُونَ"; diğerleri ise "ه"nin fethası ile "أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ" şeklinde okumuştur.[113] Kıraat ve tefsir kaynakları, "أَيُّهَ" kelimesindeki "ه"nin tenbîh için olduğunu; İbn Âmir'in, zikri geçen âyetin (أَيُّهَ الْمُؤْمِنُونَ) yanı sıra "أَيُّهَ السَّاحِرُ"[114] ve "أَيُّهَ الثَّقَلاَنِ"[115] âyetlerini de "ه"nin zammesi ile (أَيُّهُ) okuduğunu nakletmiştir. Bu kıraatin tevcihini yapan âlimler, "أَيُّهَا" kelimesindeki "ه" harfinin harekesinin, elif'ten önce bulunduğu için, aslında fetha olduğunu; ancak iki sâkin harfin bir araya gelmesinden dolayı[116] "elif" hazfedilince, zayıf bir harf (ه) üzerindeki fethanın hafifletilmek istendiğini ve -itbâ' (önceki harfin harekesine tâbî kılmak) için- "ه"nin harekesinin de zamme yapıldığını bildirmiştir. Kaynaklar mushafta, bu zikredilen üç yerde de "ه"nin elif'siz olarak yazıldığını haber vermiştir.[117]

Kurtubî (ö. 671/1273), bu konuda diğer âlimlerden farklı bir yorum yapmıştır. O, "ه"nin, kelimenin aslından kılındığını, bu takdirde "münâdâ"nın irabının "ه"nin üzerinde olmasından dolayı onun zamme ile okunduğunu ("يَا أَحْمَدُ" gibi) ileri sürmüştür.[118] Ancak Fârisî (ö. 377/987), böyle bir açıklamayı gerekçeleriyle birlikte tenkit etmiştir.[119]

Ukberî (ö. 616/1219), "ه"nin harekesinin, kendisinden önceki harfin harekesine tâbî kılınarak ötre okunduğu yönündeki açıklamaların uzak bir ihtimal olduğunu söylemiş; ancak bu vechin tevcihiyle ilgili herhangi bir açıklama yapmamıştır.[120]

Bazı kaynaklar ise bunun lugat ihtilafından kaynaklanan bir durum olabileceğine dikkat çekmiştir.[121] Nitekim Nehhâs (ö. 338/950); Kisâî'nin (ö. 189/804), âyeti "ه"nin zammesi ile "أَيُّهُ الْمُؤْمِنُونَ" şeklinde bir okuyuşu naklettiğini, ancak bunun şâz bir lugat olduğunu; "ه"nin tenbîh için olmasından dolayı bunun bir vechinin bulunmadığını söylemiştir.[122] Ebû Hayyân ise bunun Benî Mâlik'in,[123] Şakîk b. Seleme'nin bir grubunun lugatı olduğunu bildirmiştir.[124]

Bu kıraate ve bunun tevcihine eserlerinde yer veren âlimler, kıraat-i aşere imamlarından Ebû

112 Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 294.
113 İbn Mücâhid, *es-Seb'a*, s. 455; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 332; Dimyâtî, *İthâf*, II, 296.
114 Zuhruf 43/49. "وَقَالُوا يَا أَيُّهَ السَّاحِرُ ادْعُ لَنَا رَبَّكَ بِمَا عَهِدَ عِنْدَكَ إِنَّنَا لَمُهْتَدُونَ" [Azabı tadınca Mûsâ'ya: "Haydi büyücü! Sana verdiği sözünün gereği olarak bizim için Rabbine dua et, bizi bağışlasın, zira artık yola geleceğiz" dediler.]
115 Rahmân 55/31. "سَنَفْرُغُ لَكُمْ أَيُّهَ الثَّقَلاَنِ" [Hele az bekleyin, ey cin ve ins topluluğu! Yakında sizin de sıranız gelecek!]
116 "أَيُّهَا" kelimesinin sonundaki "elif" ile "lâm-ı tarif'in lâm'ı" yan yana gelmiştir: "أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ"
117 Fârisî, *el-Hücce*, V, 320; İbn Zencele, *Hüccetü'l-kırâât*, s. 497-498; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, II, 136-137; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, XXIII, 211; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, VI, 414; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, VIII, 399.
118 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, XV, 228.
119 Bk. Fârisî, *el-Hücce*, V, 320-321.
120 Ukberî, *et-Tibyân*, 969, *İmlâü mâ menne bihi'r-Rahmân*, II, 156.
121 İbn Zencele, *Hüccetü'l-kırâât*, s. 498.
122 Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, s. 649.
123 Adnânîler'e mensup bir Arap kabilesi. Bu kabile hakkında bilgi için bkz. Önkal, Ahmet, "Hanzale b. Mâlik", *DİA*, XVI, 51-52.
124 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, VI, 414.

Amr, Kisâî ve Yakûb'un bu üç yerde de (“أَيُّهَ السَّاحِرُ”, “أَيُّهَ الْمُؤْمِنُونَ” ve “أَيُّهَ الثَّقَلَانِ”) “elif” ile (اَيُّهَا); diğerlerinin ise mushaf hattına uymak için “elif” olmadan “اَيُّهْ” şeklinde vakıf yaptığını nakletmiştir. Onlar, mezkûr kelimede “elif” ile vakıf yapanların, kelime mushafta bu üç yerin dışında “elif” ile (اَيُّهَا) yazıldığından dolayı, zikri geçen kurrânın, kelimenin aslına itibar ederek “elif” ile vakıf yaptıklarını söylemiştir.[125] Bazı kaynaklar ise “elif”in iki sâkin harfin bir araya gelmesinden dolayı düştüğüne; vakıf yapıldığında ise bu durum ortadan kalktığı için “elif”in avdet ettiğine dikkat çekmiş; kelime üzerinde “elif” ile vakıf yapanların da bu durumu göz önünde bulundurduğunu ileri sürmüştür.[126] Kıraat kaynaklarında kelime üzerinde kurrânın nasıl vakıf yaptığı nakledilip; bunun muhtemel sebepleri tartışılsa da Zemahşerî tefsirinde bu konuya temas etmemiştir. Zira o, genel bir ilke olarak, tefsirinde kıraatin pratikte nasıl uygulanması gerektiği ile ilgili meselelere temas etmemektedir. Zemahşerî'nin bu tavrının, ele aldığımız örneğe mahsus bir durum olmadığı; aksine onun uyguladığı bu metodun, tefsirinin genelinde takip edildiği görülmektedir. Bu itibarla onun, tefsirinde, kıraatin usul alanıyla ilgili konularıyla ilgilenmediği, genellikle ferş-i hurûf ile alakalı ihtilafları zikrettiği söylenebilir.

Yukarıda verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere Zemahşerî tefsirini yaptığı âyetlerle ilgili kıraat ihtilaflarını eserinde genel olarak nakletmiştir. O, tefsirinde aktardığı kıraati kimlerin okuduğunu bazen zikretmiş olmakla birlikte; çoğunlukla, her bir kıraat için bunları kimlerin okuduğunu tek tek saymamıştır. Hatta o, kıraat-i seb'a içinde yer alan kıraatleri naklederken bile kârî isimlerini çoğunlukla belirtmemiş; bunun yerine genellikle ''قُرِئَ: okundu” ifadesiyle bunları nakletmeyi tercih etmiştir. Bununla birlikte o, zaman zaman şâz kıraatler arasında yer alan bir kıraati kimlerin okuduğunu bildirmekten de geri durmamıştır. Tefsirinin genelinde Zemahşerî'nin, naklettiği kıraatlerin Arap dili açısından durumlarını sık sık açıkladığı görülmektedir. Onun, naklettiği kıraatlerin tevcihiyle ilgili zikrettiği farklı ihtimaller arasında yer yer tercih yaptığına da rastlanmaktadır.[127] Zemahşerî'nin, Keşşâf'ında kıraatleri naklederken sıklıkla tercih ettiği “قُرِئَ: okundu” ifadesini herhangi bir zayıflık alameti olarak kullanmadığı anlaşılmaktadır. Onun, bu şekilde bir yöntemi benimsemesinin, ihtisar amacına yönelik olduğu; özellikle sahabe ve tâbiînden nakledilen kıraatler için râvî/kârî isimlerini zaman zaman zikrettiği -Keşşâf'ın genelinde takip edilen bir yöntem olarak- dikkat çekmektedir.

B. Kıraatleri Desteklemek İçin Kullandığı Deliller

Zemahşerî, hemen her âyetle ilgili, kaynaklarda zikredilen kıraat vecihlerinden (ferş ihtilafları çerçevesinde) pek çoğunu tefsirinde nakletmiştir. O, aktardığı kıraati destekleyen bazı unsurları da zaman zaman zikretmiştir. Literatürde *ihticâc* kelimesiyle ifade edilen bu duruma pek çok kıraat ve tefsir eserinde rastlamak mümkündür. Hatta konu ile ilgili birtakım hüccet kitapları bile kaleme alınmıştır.[128] Bu başlık altında, Zemahşerî'nin naklettiği kıraatler için kullandığı hüccet çeşitleri bazı örnekler üzerinden işlenmeye çalışılacaktır.

125 İbn Zencele, *Hüccetü'l-kırâât*, s. 497-498; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, II, 136-137; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, VIII, 399.

126 Bk. Fârisî, *el-Hücce*, V, 319-320; İbn Zencele, *Hüccetü'l-kırâât*, s. 498; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, IV, 180.

127 Meselâ bk. Fâtiha 1/2; Bakara 2/58; Âl-i imrân 3/30; Tevbe 9/17; Yûnus 10/2; Hûd 11/116; Sâd 38/85; Mürselât 77/23.

128 Meselâ Fârisî, *el-Hücce li'l-Kurrâi's-Seb'*; İbn Zencele, *Hüccetü'l-kırâât*; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf 'an Vücûhi'l-Kırââti's-Seb' ve 'İlelihâ ve Hicecihâ* isimli kitaplar, bu alanda kaleme alınan eserlerden birkaçıdır. Ayrıca bu mevzu, akademik çalışmalara da konu olmuştur. Örneğin, Mehmet Dağ'ın *İhticac bağlamında geleneksel kıraat algısına eleştirel bir yaklaşım* isimli doktora tezi, İstanbul 2011), bu alanda yapılmış akademik çalışmalardan bir tanesidir.

Zemahşerî, naklettiği kıraat ihtilaflarını destekler mahiyette, ya o kıraatteki kullanımın bir başka âyette veya kıraatte de bulunduğunu söylemiş ya da o kıraatin Arap dili açısından tahlillerini yapmaya gayret etmiştir. Zemahşerî'nin kıraatlerin Arap dili açısından tahlillerini yaptığı örneklerin sayısı çok olmakla birlikte konu, iki örnek üzerinden ele alınacaktır.[129]

Zemahşerî, tefsirinde "إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً" âyetinin[130] takdîrinin "إِنْ كَانَتْ الْأَخْذَةُ (أو العُقُوبَةُ) إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً"[131] şeklinde olduğunu bildirmiştir. O, Ebû Cafer el-Medenî'nin mezkûr âyeti -"كان" tam fiil olmak üzere- ref ile "إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةٌ وَاحِدَةٌ" şeklinde okuduğunu nakletmiş; bu kıraate göre âyetin "مَا وَقَعَتْ إِلَّا صَيْحَةٌ" takdîrinde olduğunu bildirmiştir. Zemahşerî bu cümlede -kıyasa ve Arap dilindeki isti'mâle göre- fiilin müzekker kullanıldığını; çünkü âyetin "مَا وَقَعَ شَيْئٌ إِلَّا صَيْحَةٌ" manasına geldiğini; bununla birlikte Ebû Cafer'in, lafzın zâhirini dikkate aldığını; zira "صَيْحَةٌ" kelimesinin, fiilin fâili hükmünde olduğunu belirtmiştir. Zemahşerî, bu durumun bir benzerinin, "فَاَصْبَحُوا لَا يُرَى إِلَّا مَسَاكِنُهُمْ" âyetini[132] Hasan'ın (ö. 110/728) "فَاَصْبَحُوا لاَ تُرَى اِلاَّ مَسَاكِنُهُمْ" şeklinde -fiil müennes olarak- tilâvet etmesinde de bulunduğunu söylemiştir. O, ayrıca bu kullanımın Arap dilinde de bulunduğunu ispat için Arap şiirinden naklettiği "… وَمَا بَقِيَتْ إِلَّا الضُّلُوعُ الْجَرَاشِعُ"[133] cümlesiyle -bu kıraatin Arap dili açısından sıhhatini göstermek amacıyla- istişhâdda bulunmuştur.[134]

Kıraat kaynakları, kıraat-i aşere imamlarından Ebû Cafer'in "إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً" âyetini -"كان" tam fiil olmak üzere- "إلا"dan sonrasını ref ile (إِلَّا صَيْحَةٌ وَاحِدَةٌ); diğerlerinin ise -"كان" nâkıs fiil olmak üzere- nasb ile (إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً) okuduğunu nakletmiştir.[135]

Âlimlerden bazısı, Ebû Cafer'in mezkûr âyeti –"ما حدثتْ (أو وقعتْ) إلّا صيحةٌ" anlamında, "كَانَ" tam fiil olmak üzere- "إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةٌ وَاحِدَةٌ" şeklindeki kıraatini eleştirmiştir.[136] Bu âlimlerin mezkûr kıraat hakkındaki eleştirileri, kendilerinin de zikrettiği üzere, Ebû Hâtim'in (ö. 255/869) bu kıraat hakkındaki tenkidi çerçevesinde özetlenebilir: Kaynaklar, Ebû Hâtim'in bu kıraatin câiz olmadığını söylediğini; onun, Arap dilinde -"مَا جَاءَنِي إِلَّا جَارِيَتُكَ" cümlesinde olduğu gibi- fâilin müennes olduğu durumlarda istisnâ edatı olan "إلا"dan önceki fiilin (fiil ile fâilin arası "إلا" ile ayrıldığı gerekçesiyle) müzekker olması gerektiğini söylediğini bildirmiştir. Ebû Hâtim'in mezkûr kıraat hakkındaki eleştirisini aktaran kaynaklar, onun Arap dilinde "مَا جَاءَتْنِي إِلَّا جاريتُك" (fiil müennes) şeklinde bir kullanım olmadığını; çünkü onun, kastedilen anlamın "ما جاءني أحدٌ إلا

129 Konuyla ilgili olarak Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ında değindiği; ancak çalışmamıza alamadığımız diğer örnekler için bakınız: Fâtiha 1/5; Bakara 2/30, 36, 49, 50, 55, 67, 87, 97, 102, 103, 133, 161, 177, 205, 210, 213, 214, 217, 222, 229, 233, 234, 240, 248, 260, 284; Âl-i İmrân 3/12, 28, 31, 37, 41, 71, 91, 122; Nisâ 4/1, 36, 42, 61, 72, 100, 128, 141; Mâide 5/12; En'âm 6/33; Arâf 7/74, 127, 137, 138; Tevbe 9/109; Yûnus 10/4, 90; Hûd 11/15; Yûsuf 12/4; İbrâhîm 14/3; Hac 22/5; Enbiyâ 21/90; Mü'minûn 23/20, 116; Nûr 24/22; Ahzâb 33/52; Sebe 34/3; Yâsîn 36/29; Mü'min 40/32; Fussilet 41/44; Rahmân 55/24; Leyl 92/20; Kureyş 106/1; Mâ'ûn 107/1.

130 Yâsîn 36/29. "إِنْ كَانَتْ إِلاَّ صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ خَامِدُونَ" [(Orduya ne lüzum!), tek bir ses yeter. Bir de bakmışsınız, sönüp kalmışlar...]

131 "(Onları) cezalandırmak ancak tek bir ses/çığlık iledir."

132 Ahkâf 46/25. "تُدَمِّرُ كُلَّ شَيْءٍ بِأَمْرِ رَبِّهَا فَاَصْبَحُوا لاَ يُرَى اِلاَّ مَسَاكِنُهُمْ كَذٰلِكَ نَجْزِي الْقَوْمَ الْمُجْرِمِينَ" ['…Rabbinin izniyle her şeyi devirip yerle bir eden bir kasırgadır.' Derken hepsi helâk olup sadece meskenleri kaldı. İşte Biz, suça gömülmüş gürûhu böyle cezalandırırız.]

133 Burada yaygın kullanıma göre -cümlenin anlamı "ما بقي فيها شيئ إلا الضلوع" şeklinde olduğu için- fiil müzekker kullanılmalıydı. Ancak şair, "الضلوع" kelimesini dikkate alarak fiili müennes kullanmıştır.

134 Bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, V, 174.

135 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 353; Dimyâtî, *İthâf*, II, 399-400.

136 Ukberî, İ'râbü'l-kırââti'ş-şevâz, II, 360; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, VII, 317; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, IX, 258; Dimyâtî, *İthâf*, II, 399.

جاريتك" şeklinde olmasını gerekçe gösterdiğini ifade etmiştir.[137] Nehhâs İ'râbü'l-Kur'ân'ında, Ebû Hatim'in "*Bu âyet Ebû Cafer'in okuduğu gibi olsaydı, cümle* "إِنْ كَانَ إِلَّا صَيْحَةٌ وَاحِدَةٌ" *şeklinde olurdu.*" dediğini nakletmiştir.[138]

Âlimlerin bir bölümü, Arap dilinde "إِلا"dan önceki fiilin fâili, "إِلا"dan sonraki müennes bir kelime ise bu fiilin müzekker olması gerektiğini ileri sürmüştür. Bununla birlikte bu âlimlerin bazısı, bu durumda olan bir fiilin, ancak şiirde müennes olarak kullanılabileceğini savunmuştur. Bu âlimler, ulemâdan -az sayıda olmak üzere- bazılarının nesirde de buna cevâz verdiğini bildirmiştir.[139] Onlar, Ebû Cafer'in mezkûr kıraatinin ve "فَأَصْبَحُوا لاَ يُرَى اِلاَّ مَسَاكِنُهُمْ" âyetini[140] Hasan'ın "فَأَصْبَحُوا لَا تُرَى اِلَّا مَسَاكِنُهُمْ" şeklindeki okuyuşunun da buna benzediğini; ancak bunların şâz olduğunu ifade etmiştir.[141] Buna benzer gerekçelerle olsa gerek, Taberî de kendisine göre doğru olan kıraatin, "إِلا"dan sonrasının nasb ile okunduğu vecih olduğunu söylemiştir.[142] Bir grup âlim ise Ebû Cafer'in zikri geçen kıraatinin zayıf olduğunu bildirmekle birlikte, Arap dilinde bu kullanımın da câiz olduğunu belirtmiştir.[143]

Ebû Cafer'in zikri geçen kıraatini, Arap dili bakımından zayıf gören âlimlere karşın diğer bir grup ulemâ bu kıraatte Arap dili açısından herhangi bir kusur bulunmadığını savunmuştur. Meselâ Zeccâc, Ebû Cafer'in mezkûr âyeti ref ile okuduğunu nakletmiş ve bu okuyuşun Arapçada iyi bir kullanım olduğunu (ceyyid) beyan etmiştir.[144] Ebû Hâtim'in konuyla ilgili yukarıda aktarılan eleştirilerini aktaran Nehhâs ise, Arap dili açısından bu kıraatin sıhhatine mani olacak herhangi bir durumun söz konusu olmadığını; zira Arapçada "مَا جَاءَتْنِي امْرَأَةٌ أَوْ جَارِيَةٌ" anlamında, "مَا جَاءَتْنِي إِلَّا جَارِيَتُكَ" cümlesinin kullanıldığını belirtmiştir. Nehhâs, bu kıraatin âlimler tarafından "ما وقعت إلّا صيحة واحدة" veya "إن كانت عليهم صيحة إلّا صيحة واحدة" şeklinde takdîr edildiğini; Arap dilinde "كان"nin, "وقع" anlamında kullanılmasının da yaygın bir durum olduğunu kaydetmiştir.[145] Diğer bir grup müellif de eserlerinde Ebû Cafer'in mezkûr kıraatini nakletmiş ve onun bu kıraati hakkında olumsuz bir görüş bildirmemiştir.[146]

Görüldüğü üzere Zemahşerî, naklettiği Ebû Cafer'in bir kıraatinin Arap dili açısından sahih olduğunu ispat etmek amacıyla, başkalarına[147] nispet edilen diğer bir âyetteki kıraat ihtilâfını örnek olarak zikretmiştir. O ayrıca bu kullanımın Arap dilinde de mevcut olduğunu kanıtlamak maksadıyla Arap şiirinden naklettiği bir mısra ile istişhâdda bulunmuştur. Zemahşerî'nin, İbn

137 Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, s. 819; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, IV, 452; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XVII, 434; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, VII, 317; Şevkânî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-kadîr, el-Câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr*, thk. Abdurrahmân Umeyra, Mansûre 1997, IV, 484.

138 Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, s. 819.

139 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, VII, 317; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, IX, 258; Dimyâtî, *İthâf*, II, 399.

140 Ahkâf 46/25. "تُدَمِّرُ كُلَّ شَيْءٍ بِأَمْرِ رَبِّهَا فَأَصْبَحُوا لاَ يُرَى اِلاَّ مَسَاكِنُهُمْ كَذَلِكَ نَجْزِى الْقَوْمَ الْمُجْرِمِينَ" ['…Rabbinin izniyle her şeyi devirip yerle bir eden bir kasırgadır.' Derken hepsi helâk olup sadece meskenleri kaldı. İşte Biz, suça gömülmüş gürûhu böyle cezalandırırız.]

141 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, VII, 317; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, IX, 258;

142 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, 428.

143 Ukberî, *İ'râbü'l-kırââti'ş-şevâz*, II, 360.

144 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, IV, 284.

145 Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, s. 819.

146 Meselâ bk. Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, II, 375; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, VIII, 127; Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, III, 131.

147 Zemahşerî, tefsirinde bahsi geçen kıraat için sadece Hasan'ın ismini zikretmiştir. Ancak kaynaklarda bu okuyuş Hasan-ı Basrî'nin yanı sıra Mâlik b. Dînâr, Ebû Racâ, Cahderî, Katâde, Ebû Hayve ve İbn Ebî Able gibi pek çok isme de nispet edilmiştir (Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VII, 317; Dimyâtî, *İthâf*, II, 472; Hatîb, *Mu'cemü'l-Kırâât*, VIII, 505).

Mücâhid'den sonra kıraat-i seb'a'nın ulemâ ve halk nezdinde genel kabul gördüğü bir dönemde yaşadığı dikkate alınırsa, onun kıraat-i seb'a içinde yer almayan Ebû Cafer'in kıraatinin Arap dili açısından sıhhatini ispat için gayret sarf etmesinin Zemahşerî açısından önemli bir tutum olduğu görülür. Zira Zemahşerî, sahih kıraatler için kıraat-i aşere'yi sistemleştiren İbnü'l-Cezerî'den önce yaşamıştır. Dolayısıyla onun yaşadığı dönemde Ebû Cafer'in kıraati, şâz kıraat olarak telakki edilmekteydi. İşte böyle bir ortamda Zemahşerî'nin Ebû Cafer'in kıraatini tefsirinde nakledip, onun sıhhatini ispata çalışması, onun kıraat-i seb'a'nın dışındaki kıraatlerin dilsel açıdan doğru olduğunu söylemekte herhangi bir sakınca görmediğine delalet etmesi açısından, önemli bir durumdur. Nitekim İbnü'l-Cezerî'den önceki âlimlerin bir kısmı Ebû Cafer'in mezkûr kıraatini -Arap dili açısından benimsedikleri nahiv kurallarına uymadığı gerekçesiyle- zayıf görmüştür. Onların bu kıraati zayıf görmesinde, Ebû Cafer'in bu kıraatinin, kıraat-i seb'a içinde yer almamasının önemli bir etken olduğu söylenebilir. Zira -genel olarak- İbnü'l-Cezerî'den sonraki müfessirlerin, Ebû Cafer'in bahsi geçen kıraati hakkında olumsuz bir şey söylemedikleri; hatta bu kıraat hakkında önceki âlimlerin tenkitlerini eserlerinde zikretseler bile, bu eleştirilere meyletmedikleri anlaşılmaktadır.[148]

Yukarıda zikrettiğimiz örnek, Zemahşerî'nin naklettiği bir kıraati, bir başka kıraatle ve şiirden getirdiği bir örnek ile desteklediğini göstermektedir. Konuyla ilgili aktaracağımız diğer bir misal de onun, tefsirinde zikrettiği bir kıraati -Arap dilindeki farklı kullanımlara işaret maksadıyla- başka bir âyetle takviye etmeye çalışmasıyla ilgili olacaktır.

"لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ" âyetini[149] açıklayan Zemahşerî, genel olarak yaptığı gibi, bu âyet için de tefsir ettiği âyetin metnine asıl olarak Ebû Amr kıraati olan "لَا تَحِلُّ" (fiil müennes) kıraatini esas almıştır. O, bu nedenle âyetin -fiil müzekker olarak- "لَا يَحِلُّ" şeklinde de okunduğunu; çünkü cem' kelimelerin, hakîkî müennes olmadıklarını söylemiştir. Zemahşerî, tefsir ettiği âyetin metni için ikinci dereceden aktardığı kıraatin (لَا يَحِلُّ) sıhhati için, başka âyette geçen bir kullanımı örnek göstermiştir. O, fiil ile fâilin arası herhangi bir şeyle ayrılmadığı halde "وَقَالَ نِسْوَةٌ" âyetinde[150] fiilin müzekker gelmesi câiz olduğuna göre; fiil ile fâilin aralarının ayrıldığı mezkûr âyette (لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ) bu durumun câiziyetinin bile tartışılmayacağını ifade etmiştir.[151]

Kaynaklar "لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ" âyetindeki fiili, kıraat-i aşere imamlarından Ebû Amr ve Yakûb'un müennes (لَا تَحِلُّ); diğerlerinin ise müzekker olarak (لَا يَحِلُّ) okuduğunu nakletmiştir.[152] Bu iki kıraatin tevcihini yapan âlimler, Ebû Amr'ın lafza itibar ederek -fâil (النِّسَاءُ) hakîki müennes olduğu için- fiili müennes; diğerlerinin ise fâil cins isim olduğu için (hakîkî müennes olmadığı gerekçesiyle) fiili müzekker okuduğunu bildirmiştir.[153]

148 Meselâ bk. Ebü's-Suûd, Muhammed b. Muhammed b. Muhyiddîn İmâd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Riyâd ts., IV, 500-501; Alûsî, Ebü's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, Beyrut ts., XXIII, 3.

149 Ahzâb 33/52. "لاَ يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ وَلاَ أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ وَلَوْ أَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ إِلاَّ مَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ وَكَانَ اللهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ رَقِيبًا" [Bundan böyle artık başka kadınlarla nikâhlanman, bunları başka hanımlarla değiştirmen, kendilerini güzel bulup beğensen bile, sana helâl değildir. Ancak elinin altındaki cariyeler bunun dışındadır. Allah her şeyi gözetlemektedir.]

150 Yûsuf 12/30. "وَقَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَيهَا عَنْ نَفْسِه قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا إِنَّا لَنَرِيهَا فِي ضَلاَلٍ مُبِينٍ" [Şehirde birtakım kadınlar: 'Duydunuz mu? Vezirin hanımı uşağına gönlünü kaptırmış, ondan kâm almak istemiş! Sevda ateşi bağrını yakmış. Kadın besbelli çıldırmış!' dediler.]

151 Zemahşerî, *Keşşâf*, V, 86.

152 İbn Mücâhid, *es-Seb'a*, s. 523; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 349; Dimyâtî, *İthâf*, II, 377.

153 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, 150-151; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, IV, 234; Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, s. 777; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, III, 58; Fârisî, *el-Hücce*, V, 479; İbn Zencele, *Hüccetü'l-kırâât*, s. 579; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, II,

Ferrâ, mezkûr fiilin müzekker okunması noktasında kurrânın ittifak ettiğini; bu âyetin "لَا يَحِلُّ لَكَ شَيْئٌ مِنَ النِّسَاءِ" şeklinde olduğunu, dolayısıyla fiilin müzekker getirildiğini söylemiştir. Bununla birlikte o "*Anlam bütün kadınlar için olsaydı -Arap diline göre- fiilin müennes getirilmesi daha güzel (ecved) olurdu.*" demiş; âyette "مِنْ" harfi ceri olmadan "النساء" kelimesi geçtiği için fiilin müennes gelmesinin de câiz olacağını söylemiştir.[154] Buna göre Ferrâ'nın, Ebû Amr'ın mezkûr kıraatinden haberdar olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Nehhâs, Ebû Amr'ın mezkûr kıraatine atıfta bulunmuş ve Ferrâ'nın, *kurrânın fiilin müzekker okunuşunda ittifak ettiğini* söylemesi konusunda hata ettiğini bildirmiştir.[155] Ayrıca bu durum, Arap dilbilimcilerinin -Kur'ân tefsirinde her ne kadar muhtemel irab vecihlerine işaret etseler de- rivâyet olmadığı sürece onları kıraat olarak kabul etmediklerine de işaret etmektedir. Ferrâ'nın Ebû Amr'a nispet edilen mezkûr kıraatten haberdar olmaması, bir âlimin kıraatlerin tamamından haberdar olamayabileceğini de göstermesi bakımından önemli bir durumdur. Bu durumun, âlimlerin kıraatler hakkındaki değerlendirmeleri ve kıraat tercihleri incelenirken göz önünde bulundurulması gereken bir gerçeklik olarak kabul edilmesi gerekmektedir.

Zemahşerî, tefsir ettiği âyet metni için -genel olarak yaptığı gibi- Ebû Amr kıraatini tercih etmiştir. O, çoğunluğun kıraatini ikinci derecede bir kıraat olarak zikretmiş ve bu kıraatin Arap dili açısından sıhhatini ortaya koymak amacıyla bir başka âyeti delil göstermiştir. Ayrıca Zemahşerî, çoğunluğun kıraatinin Arap dili açısından doğru olduğunu ispat için uğraşsa da, bu kıraati meçhul bir ifade ile (قُرِئَ: okundu) aktarmıştır. Bu durum, Zemahşerî'nin naklettiği kıraatlerin çoğunluğunda kullandığı "قُرِئَ" ifadesinin, onun tarafından bir zayıflık alameti olarak -en azından her zaman- kullanılmadığını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Zemahşerî'nin tefsirinin genelinde böyle bir metodu benimsemiş olmasının, tefsirini muhtasar kılma amacına yönelik olduğu söylenebilir. Aksi takdirde o, ya bu şekilde aktardığı bir kıraatin sıhhatini ispat için uğraşmaz ya da bu kıraati kimler okumuşsa, onların isimlerini zikretmekten imtina etmezdi.

C. Kıraatler Arasında Tercihte Bulunması

Zemahşerî'nin Keşşâf'ı incelendiğinde onun genel olarak Ebû Amr'ın kıraatini tercih ettiği görülmektedir. Bu genel durumun dışında onun naklettiği kıraatler arasında da zaman zaman Arap dili açısından daha güzel bulduğu/tercih ettiği vecihlerin bulunduğu görülmektedir. Zemahşerî'nin kıraatler arasında yaptığı bu tercihlerin, a) ya kıraat-i seb'a içerisinde yer alan rivâyetlerden birini;[156] b) ya kıraat-i seb'a ile diğer kıraatler arasından, kıraat-i seb'a içinde yer alan bir okuyuşu;[157] c) ya da kıraat-i seb'a ile diğer kıraatler arasından, şâz bir kıraatin daha güzel olduğunu[158] söylediği örneklere rastlanmaktadır. Onun, kıraat-i seb'a dışındaki tercihlerinin pek

199; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, IV, 394; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, VI, 409; Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, III, 92; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, III, 40; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, IX, 137.

154 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, II, 346.

155 Bk. Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, s. 777.

156 Fâtiha 1/4; Fâtiha 1/6; Bakara 2/6; Âl-i İmrân 3/80, 180; Nisâ 4/11; Enfâl 8/19; Tevbe 9/40; Kehf 18/28, 38, 64; Mü'minûn 23/72; Rûm 30/54; Kasas 28/37, 60, 61; Lukmân 31/23; Yâsîn 36/33; Mü'min 40/58; Nebe 78/23; Nâziât 79/11; Mutaffifîn 83, 14; Tebbet 111/4.

157 Mâide 5/59; En'âm 6/99; Arâf 7/40; Enfâl 8/41; Tevbe 9/1, 66; Hûd 11/89; Yûsuf 12/32, 45; Ra'd 13/23; İbrâhîm 14/24; İsrâ 17/37; Kehf 18/5; Tâhâ 20/5; Nûr 24/3, 51; Neml 27/56, 72; Ahzâb 33/69; Fâtır 35/18; Fussilet 41/17; Hucurât 49/1; Kamer 54/24; Bürûc 85/8; İhlâs 112/1-2.

158 Bakara 2/61; En'âm 6/156-157; Arâf 7/145; Nahl 16/54; Kehf 18/44, 102; Nûr 24/2; Sâd 38/5; Zümer 39/36; Kamer 54/26; Tahrîm 66/5; Kıyâme 75/21; İnsân 76/3.

azının, kıraat-i aşere ile uygun düştüğü görülmektedir.[159] Zemahşerî'nin, tefsirinde ender de olsa -âyetteki kullanımın câiz olduğunu bildirmekle birlikte- Arap dilindeki bir isti'mâlin daha iyi (ecved) olduğunu belirttiği misaller de bulunmaktadır.[160]

Zemahşerî'nin, Keşşâf'ında naklettiği kıraatler arasında tercihte bulunurken/Arap dili bakımından birinin diğerinden daha üstün olduğunu belirtirken kullandığı lafızların, "*o kıraat daha belîğdir;*[161] *daha güçlüdür;*[162] *daha güzeldir;*[163] güzel bir kıraattir;[164] *daha doğrudur;*[165] *daha fasihtir;*[166] *en iyisidir;*[167] *daha yaygındır;*[168] *daha münasiptir;*[169] *daha uygundur;*[170] *daha sağlamdır;*[171] *tercih edilendir;*[172] *Arap dili açısından daha açık ve dilde kullanımı daha çoktur;*[173] *bana daha sevimli gelir;*[174] *asıldır;*[175] *daha etkili/tesirlidir;*[176] *muhkem ve iyi bir kıraattir;*[177]" şeklinde veya "*doğru olan şudur:…;*[178] *fasih olan şudur:…;*[179] kıraatlerin en fasihi şudur;[180] şöyle okuyanın kıraati güzeldir;[181] *Arap dilinde yaygın kullanım şu şekildedir:…;*[182] ve *iyi olan şudur:…*[183]" biçiminde olduğu görülmektedir. Zemahşerî'nin bir kıraati takdir/tercih ederken kullandığı bütün bu ifadelerden onun, yine Arap dilini merkeze alarak bu değerlendirmeleri yaptığı anlaşılmaktadır.

Aşağıda ele alınacak örnek, Zemahşerî'nin, kıraat-i seb'a ile şâz bir okuyuşu mukayesesi neticesinde sahih kıraati tercih ettiğine delalet etmektedir. Keşşâf'ında "لَا يَجْرِمَنَّكُمْ شِقَاقِي" âyetini[184] tefsir eden Zemahşerî, bu cümlenin *bana muhalif olmanız, azabın size gelmesini size kazandırmasın (azabın size gelmesine sebep olmasın)* anlamında olduğunu söylemiştir.[185] O, mezkûr âyetteki

159 Bk. Yûnus 10/58; Tâhâ 20/84.

160 Bk. Yâsîn 36/27.

161 "أبلغ": Âl-i İmrân 3/180; Kehf 18/5; Tâhâ 20/84; Nûr 24/3; Kasas 28/60; Sâd 38/5; Zümer 39/36; Kamer 54/26; Tahrîm 66/5; Kıyâme 75/21; Nâziât 79/11.

162 "أقوى", "أقوى معنى", "أقوى في القراءة": İbrâhîm 14/24; Nahl 16/54; Kehf 18/5; Nûr 24/51; Rûm 30/54; Nebe 78/23.

163 "أحسن...": En'âm 6/,99, 156-157; Kehf 18/64; Tâhâ 20/5; Nûr 24/2; Neml 27/56; Kasas 28/61.

164 "والأحسن", "وحسن ذلك", "هي قراءة حسنة": Arâf 7/145; Kehf 18/38, 44; Kasas 28/37; İnsân 76/3.

165 "هذه أوجَه": Enfâl 8/19; Tevbe 9/40; Ahzâb 33/69; Kamer 54/24.

166 "أفصح": Ra'd 13/23; Neml 27/72; Fussilet 41/17.

167 "أجود": Kehf 18/28; Mutaffifîn 83/14.

168 "أعم", "أشيع": Yâsîn 36/33; Mü'min 40/58.

169 "أوفق": Bakara 2/61; Nisâ 4/11.

170 "أَوْلى": Yûsuf 12/32.

171 "آكد وأثبت": Enfâl 8/41; Nûr 24/3.

172 "هو الاختيار": Fâtiha 1/4.

173 "أعرب وأكثر": Bakara 2/6.

174 "وأنا أستحب هذه القراءة": Tebbet 111/4.

175 "هو الأصل": Yûnus 10/58.

176 "أوقع": Arâf 7/40.

177 "وهي قراءة محكمة جيدة": Kehf 18/102.

178 "والوجه": Tevbe 9/1, 66.

179 "والفصيح ...", "هو الفصيح": Mâide 5/59; Hûd 11/81; Yûsuf 12/45; Kehf 18/44; Bürûc 85/8.

180 "فصاحهنّ...", "أفصح لفظاً": Fâtiha 1/6; Hûd 11/89.

181 "حسنت قراءة من قرأ": Mü'minûn 23/72.

182 "والذي عليه الاستعمال المستفيض": Lukmân 31/23.

183 "والجيد هو": İhlâs 112/1-2.

184 Hûd 11/89. "وَيَا قَوْمِ لاَ يَجْرِمَنَّكُمْ شِقَاقِي أَنْ يُصِيبَكُمْ مِثْلُ مَا أَصَابَ قَوْمَ نُوحٍ أَوْ قَوْمَ هُودٍ أَوْ قَوْمَ صَالِحٍ وَمَا قَوْمُ لُوطٍ مِنْكُمْ بِبَعِيدٍ" [Ey halkım! Bana muhalif olmanız sakın sizi Nuh halkının yahut Hûd halkının veyahut Sâlih halkının başına gelen felaketler gibi bir musîbete uğratmasın. Lût kavmi ise zaman ve mekân bakımından zaten uzağınızda değil, bari onların başına gelen felaketten ibret alın!]

185 Taberî, Kur'ân'da geçen "لاَ يَجْرِمَنَّكُمْ" ifadesinin ne anlama geldiğinin âlimler arasından tartışmalı olduğunu bildirmiş; tefsirinde bu görüşleri üç grupta toplamıştır: Bu üç görüşe göre mezkûr kelimenin Kur'ân'da ilk geçtiği âyetin (Mâide 5/2) muhtemel anlamları şu şekilde olmaktadır: "... وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَانُ قَوْمٍ اَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ اَنْ تَعْتَدُوا ..." [a)

"لَا يَجْرِمَنَّكُمْ" fiilini, İbn Kesîr'in (ö. 120/738) "ي"nin zammesi ile "لَا يُجْرِمَنَّكُمْ" şeklinde okuduğunu aktarmıştır. Zemahşerî, bu kullanımın bir kişiyi suça ittiğimde, yani onun suçu işlemesine sebep olduğumda "أَجْرَمْتُهُ ذَنْبًا" sözündeki gibi olduğunu; "أَجْرَمَ" fiilinin -"أَكْسَبَه المالَ"nin, "كَسَبَ المالَ"den menkul olması gibi- tek mef'ul alan "جَرَمَ"den menkul olduğunu bildirmiştir. O, "كَسَبْتُهُ مالا" ve "أَكْسَبْتُه إياه" cümlelerinin anlam bakımından aynı olması gibi, "جَرَمْتُه ذنبا" ve "أَجْرَمْتُه إياه" cümleleri arasında hiçbir farkın bulunmadığını ifade etmiştir. Zemahşerî, bu bağlamda iki kıraatin de anlam açısından eşit olduğuna; aralarında herhangi bir farkın bulunmadığına dikkat çekmiştir. Bununla birlikte o, meşhur olan kıraatin (لَا يَجْرِمَنَّكُمْ), lafız bakımından *en fasih* olan okuyuş/kullanım olduğunu; zira "إِنْ كَسَبْتُه مالا" cümlesinin, "أَكْسَبْتُه"den daha fasih olduğunu belirtmiştir. Zemahşerî, burada fasih olmak ile kastedilenin, söz konusu kullanımın, Araplardan Arapçasına güvenilen fasih insanların dilinde daha yaygın olmasının; bu fasih konuşan insanların, konuşmalarında o kullanımı daha çok tercih etmesinin kastedildiğini açıklamıştır.[186]

Mezkûr kelimenin "ي"nin fethası ile okunması hususunda kıraat-i seb'a imamları arasında ihtilaf bulunmamaktadır.[187] Ancak kıraat ve tefsir kaynakları İbn Mesûd, Yahyâ b. Vessâb (ö. 103/721) ve A'meş'in (ö. 148/765) mezkûr kelimeyi "أَجْرَمَ" kalıbından, "ي" harfinin zammesi ile "لَا يُجْرِمَنَّكُمْ" şeklinde okuduğunu nakletmiştir.[188] Görüldüğü üzere kelimenin "ي"nin zammesi ile okunduğu rivâyet, kıraat-i seb'a (ve kıraat-i aşere) içinde yer almamaktadır. Yukarıda naklettiğimiz üzere bu kıraati Zemahşerî'den başka İbn Kesîr'e nispet eden bulunmamaktadır. Esasen kelimenin aynı şekilde geçtiği bir başka âyette,[189] Zemahşerî, kelimenin "ي"nin ötresi ile okunduğu kıraati Abdullâh'a (İbn Mesûd) nispet etmiştir.[190] Bu bilgilerden hareketle, Zemahşerî'nin bu kıraati İbn Kesîr'e yanlışlıkla nispet ettiği söylenebilir.

Eserlerinde her iki kıraate de yer veren âlimler, kelimenin "ي"nin fethası ve ötresi ile okunduğu iki kıraatin, iki lugat olduğunu; bu bağlamda Arapların "جَرَمْتُ الشَّيْئَ و أَجْرَمْتُهُ" dediğini[191] ve iki kıraatin anlamının da aynı olduğunu bildirmiştir.[192] Tefsir ve kıraat âlimleri "جَرَمَ" fiilinin, müteaddî olma hususunda, "كَسَبَ" gibi olduğunu; "جَرَمَ" fiilinin de aynı şekilde -"جرم فلانٌ الذنبَ" ve "كسبت زيدا الذنب" ve "جرمت زيدا الذنب"- hem tek mef'ul; hem de "كسب زيدٌ المالَ" cümlelerinde olduğu gibi- iki mef'ul alabileceğini nakletmiştir. Bu âlimler "جَرَمَ" fiilinin -"أجرم زيدٌ المال" cümlelerindeki gibi- iki mef'ul alabileceğini nakletmiştir. Bu âlimler "جَرَمَ" fiilinin -

"Sizin Mescid-i Haram'ı ziyaretinizi engelledikleri diye birtakım kimselere karşı beslediğiniz kin ve öfke, sakın onlara saldırma hakkını size vermesin!" b) "Sizin Mescid-i Haram'ı ziyaretinizi engelledikleri diye birtakım kimselere karşı beslediğiniz kin ve öfke, sakın sizin onlara saldırmanıza yol açmasın!" c) "Sizin Mescid-i Haram'ı ziyaretinizi engelledikleri diye birtakım kimselere karşı beslediğiniz kin ve öfke, sakın onlara saldırma vesilesini size kazandırmasın!" Taberî, âlimlerin bu konudaki delillerini serdettikten sonra, esasen bu yorumların anlam açısından birbirine yakın olduğunu bildirmiş; bununla birlikte, bu konuda en güzel açıklamanın İbn Abbâs ve Katâde'den nakledilen görüş ("و لا يحملنكم شنان قوم على العدوان": Bir kavme olan kızgınlığınız, sizi düşmanlığa sürüklemesin!) olduğunu ifade etmiştir. Bu görüşler için bkz. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 44-46.]

186 Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 228.

187 Bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 290.

188 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 299; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 46; Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, s. 222; İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî şevâzzi'l-Kur'ân*, s. 37; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, I, 327; Kirmânî, *Şevâzzü'l-kırâât*, s. 238; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, III, 202; II, 148-149; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, XI, 198; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, V, 255; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, VI, 376; Dimyâtî, *İthâf*, II, 134.

189 Mâide 5/2. "... وَلاَ يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ اَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ اَنْ تَعْتَدُوا ..." [… Sizin Mescid-i Haram'ı ziyaretinizi engelledikleri diye birtakım kimselere karşı beslediğiniz kin ve öfke, sakın sizin onlara saldırmanıza yol açmasın…]

190 Bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 193.

191 Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, s. 222; Ukberî, *et-Tibyân*, I, 416, *İmlâü mâ menne bihi'r-Rahmân*, I, 206, *İ'râbü'l-kırââti'ş-şevâz*, I, 426-427.

192 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, III, 201-202; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, VII, 267.

أكسبت زيدًا المالَ" ve "عمرًا الذنبَ" cümlelerinde olduğu gibi- "elif" ilavesiyle de iki mef'ul alabildiğini söylemiştir.[193] Onlar, bu durumda âyette bahsi geçen kelimeye bitişik olan "كُمْ" zamirinin birinci mef'ul; "أَنْ يُصِيبَكُمْ" âyetinin ise ikinci mef'ul olduğunu açıklamıştır.[194]

Bazı âlimler ise bir kişi, suç işlediğinde "جَرَمَ الرجلُ ذنبا"; bir adama suç işlettiğimde ise "أَجْرَمْتُهُ ذنبا" dendiğini belirtmiştir. Bu durumda "جرم" fiili burada tek mef'ul; "أجرم" fiili ise iki mef'ul almıştır. Bu âlimler, mezkûr âyetin de -bunun gibi- iki şekilde ("ي"nin fethası ve zammesi ile) okunduğunu nakletmiştir.[195]

Zemahşerî'nin tefsirinde naklettiği kıraatleri, dil açısından değerlendirmeye tabi tuttuğu ve zaman zaman bunlar hakkında birtakım yargı ifadeleri kullandığı görülmektedir. Onun bu değerlendirmelerinde kendi dil anlayışı bakımından Arapçada en fasih olan kullanımları ölçü kabul ettiği anlaşılmaktadır. Zemahşerî'nin bu yaklaşımında tek kalmadığı, başka âlimlerin de kıraatleri benzer şekilde Arap dili süzgecinden geçirdiğine şâhit olunmaktadır.[196] Ayrıca, Zemahşerî'nin kıraat-i seb'a içinde yer alan kıraatler lehine yaptığı değerlendirmelerin veya kıraat-i seb'a rivâyetlerinden birini tercih etmesinin, diğer âlimler tarafından -genellikle- sorun olarak görülmediği; ancak onun, esasen aynı mantıkla, özellikle kıraat-i seb'a'da bulunan herhangi bir veche yönelttiği eleştirinin, tepkiyle karşılandığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Zemahşerî'nin naklettiği iki kıraatin anlam açısından aynı olmakla birlikte, meşhur olan kıraatin (ki o kıraat, kıraat-i seb'a içinde yer almaktadır) lafız bakımından *en fasih* olduğunu belirtmesi başka âlimlerce genel olarak eleştirilmemiştir. Hâlbuki Zemahşerî'nin aynı ölçütle kıraatleri değerlendirdiğinde ulaştığı farklı neticelerden ziyade; genel bir ilke olarak kıraatlerin değerlendirilmesinde Arap dilinin bir kriter olarak kullanılıp kullanılamayacağının tartışılmasının, daha isabetli olduğu görülmektedir. Zira dil kurallarının sübjektif bir yapıya sahip olduğu; bu esnek ölçütün, aynı kıraatin değerlendirilmesinde farklı âlimlerin elinde değişik neticeler doğurduğu ve bu durumun ulemâ arasında tartışmalara yol açtığı bilinmektedir. Esasen Arap dili üzerinden yürütülen bu tartışmaların da -genellikle- bir sonuç getirmediği müşâhede edilmektedir. Zira dilde her kullanımın bir benzerinin -şiirden veya nesirden- bulunmasının her zaman mümkün olduğu ortadadır.

Bu konu, Zemahşerî'nin, kıraat-i seb'a (hatta kıraat-i aşere) dışındaki bir okuyuşun dil açısından daha uygun olduğunu ifade ettiği bir örnek ele alınıp değerlendirildikten sonra tamamlanacaktır. Tefsirinde "إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عُجَابٌ" âyetini[197] açıklayan Zemahşerî, bu cümlede geçen "عُجَابٌ" kelimesinin, hayreti bildirmede beliğ bir ifade olduğunu söylemiştir. O, bu kelimenin -"مَكْرًا كُبَّارًا" âyetindeki[198] gibi- şeddeyle "عُجَّابٌ" şeklinde de okunduğunu ve bu ifadenin, kelimenin tahfîf ile okunan (عُجَابٌ) şeklinden daha beliğ (أَبْلَغ) olduğunu savunmuştur. Zemahşerî, bu kullanımın bir benzerinin "كَرِيم – كُرَّام – كُرَام" kelimelerinde de bulunduğunu belirtmiştir.[199]

193 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, V, 255; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn,* VI, 376.

194 Bkz. Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, VI, 377. "جرم" ve "أجرم" fiillerinin anlamının aynı olup olmadığı konusundaki tartışmalar için bkz. Ukberî, *İmlâü mâ menne bihi'r-Rahmân,* I, 206; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, IV, 189.

195 İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, I, 327; Ukberî, *et-Tibyân*, I, 416, *İmlâü mâ menne bihi'r-Rahmân*, I, 206, *İ'râbü'l-kırââti'ş-şevâz*, I, 669.

196 Meselâ bk. Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 299; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 46.

197 Sâd 38/5. "أَجَعَلَ الْآلِهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عُجَابٌ" [… (Kâfirler) işte tutmuş bunca ilahı bir tek ilah yapmış! Bu gerçekten şaşılacak, çok tuhaf bir şey! dediler.]

198 Nûh 71/22. "وَمَكَرُوا مَكْرًا كُبَّارًا" [Büyük hile ve tuzaklar kurdular.]

199 Zemahşerî, *Keşşâf*, V, 243.

Kıraat-i aşere imamları arasında mezkûr âyette geçen "عُجَابٌ" kelimesinin okunuşunda ihtilaf bulunmamaktadır.[200] Ancak kıraat ve tefsir kaynakları Ali b. Ebî Tâlib, Ebû Abdurrahmân es-Sülemî (ö. 73/692), Îsâ b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766)[201] ve İbn Muksim'in (ö. 207/822)[202] mezkûr kelimeyi "ج" harfinin şeddesi ile "عُجَّابٌ" şeklinde okuduğunu nakletmiştir.[203]

Mezkûr kıraati eserlerinde zikreden dil, tefsir ve kıraat âlimleri, "فَعِيلٌ", tahfîf ile "فُعَالٌ" ve şeddeyle "فُعَّال" kalıplarının, Arap dilinde sıfatların ifade edilmesinde kullanıldığını bildirmiş; bu kalıpların isti'maliyle ilgili Arap şiirinden örnekler nakletmiştir.[204] Âlimler bu bağlamda konuyla ilgili âyette geçen "عُجَابٌ" kelimesinin, "عَجِيبٌ"ün mübalağası olduğunu bildirmiştir. Kaynaklar, Arapların "رَجُلٌ كَرِيمٌ", tahfîf ile "رَجُلٌ كُرَامٌ" ve şeddeyle "رَجُلٌ كُرَّامٌ" dediklerini nakletmiştir. Bu kıraati eserlerinde zikreden pek çok âlim, bu bilgiler ışığında, mezkûr âyette geçen "عُجَابٌ" kelimesinin, "مَكْرًا كُبَّارًا" âyetindeki[205] gibi, "ج" harfinin şeddesiyle "عُجَّابٌ" şeklindeki kıraatin daha beliğ olduğunu bildirmiştir. Onlar, "فُعَالٌ" kalıbının "فَعِيلٌ"den; "فُعَّالٌ" şeklindeki kullanımın ise "فُعَالٌ"den daha beliğ olduğunu ifade etmiştir.[206]

Bazı âlimler, Mukâtil'in (ö. 150/767) tahfîf ile "عُجَاب" kullanımının Ezd-i Şenûe kabilesinin lugatı olduğunu söylediğini nakletmiştir.[207] Ukberî ise kelimenin "ج" harfinin şeddesiyle okunduğu kıraatin mübalağa ifadesinde iyi bir lugat olduğunu söylemiş; mübalağa için "عَجِيبٌ – عُجَابٌ – عُجَّابٌ –" kalıplarının kullanıldığını haber vermiştir.[208] Bir kelimenin, mübalağa anlamı ifade eden farklı kalıplardaki kullanımının lugat ihtilafı olduğu yönündeki mezkûr bilgilerin, bu kalıpların hepsinin anlamının aynı olduğunu söyleyen âlimlerin görüşleriyle örtüştüğü görülmektedir.[209] Buna göre kelimenin "عُجَابٌ" ve şeddeyle "عُجَّابٌ" şeklindeki kıraatlerinde âyetin anlamı değişmemekte; ancak "فُعَّالٌ" kalıbındaki okuyuş âlimler tarafından daha beliğ kabul edilmektedir.

Zemahşerî, tefsirinde sahih kıraatin yanı sıra bir de şâz kıraat nakletmiştir. O, naklettiği bu şâz kıraatin, diğerinden daha beliğ olduğunu belirtmiştir. Yukarıda aktarılan bilgilerde de görüldüğü üzere, esasen bu değerlendirmede Zemahşerî'nin tek kalmadığı; ondan önce ve sonra yaşayan bazı âlimlerin de aynı değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir. Zemahşerî'nin kıraatler hakkında yaptığı değerlendirmeler genel olarak göz önünde bulundurulduğunda onun, mushaf hattına uyan ve sahih senetle aktarılmış kıraatlerin, aynı zamanda Arap dili açısından da

200 Bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 361.

201 Ebû Ömer Îsâ b. Ömer es-Sekafî el-Basrî (ö. 149/766).

202 Hişam b. el-Kâsım b. Müslim b. Muksım el-Leysî.

203 Bk. Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, II, 398; İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî şevâzzi'l-Kur'ân*, s. 130; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, II, 230; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, VIII, 179; Kirmânî, *Şevâzzü'l-kırâât*, s. 409; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, IV, 492; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, VII, 102-103; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, XVIII, 132; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, VII, 369; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, IX, 357.

204 Bu şiirler için bk. Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, II, 398-399; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, II, 230-231; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, VIII, 179; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, IV, 492; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, VII, 103.

205 Nûh 71/22. "وَمَكَرُوا مَكْرًا كُبَّارًا" [Büyük hile ve tuzaklar kurdular.]

206 Bu açıklamalar için bkz. Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, II, 398-399; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, VIII, 179; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, IV, 492; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, VII, 102-103; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, XXVI, 178; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, XVIII, 132; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, VII, 369; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, IX, 357-358.

207 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, VIII, 179; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, XVIII, 132; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, VII, 369; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, IX, 358.

208 Bk. Ukberî, *İ'râbü'l-kırââti'ş-şevâz*, II, 391.

209 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, II, 398-399; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, IV, 321; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, VII, 102-103; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, XVIII, 132.

en fasih kullanıma sahip olması gerektiği düşüncesiyle kıraatlere yaklaştığı anlaşılmaktadır. Bu açıdan Zemahşerî'nin -kendisine göre- en fasih olmadığını düşündüğü bir okuyuş, kıraat-i seb'a içinde yer alsa bile, bu kıraati ya tercih etmediği ya bir başka rivâyetin daha beliğ olduğunu söylediği yahut o kıraati eleştirdiği müşâhede edilmektedir. Bu bakımdan onun, kıraat rivâyetlerini, seb'a ile sistemli bir hale getiren İbn Mücâhid'den bir buçuk asır kadar sonra yaşamış olmasına rağmen, kıraat-i seb'a'yı bir bütün olarak, tartışmasız kabul etmediğine; hatta yer yer bu kıraatlerden bazısını eleştirdiğine şâhit olunmaktadır. Bununla birlikte Zemahşerî'nin, genel olarak, kıraat-i seb'a içindeki rivâyetleri kabullendiği; Keşşâf'ına aldığı diğer kıraatleri ise âyetlerin tefsirinde kullanmak veya cümlenin/kelimenin, Arap dili açısından farklı kullanımlara da işaret etmek maksadıyla zikrettiği anlaşılmaktadır.

D. Kıraatlere **Eleştirel Yaklaşımı**

Zemahşerî, tefsirinde -bir kısmı kıraat-i seb'a ve kıraat-i aşere içinde yer alan- bazı kıraatleri tenkide tabi tutmuştur. Bu başlık altında Zemahşerî'nin kıraatleri tenkit ederken kullandığı lafızlar tespit edilecek; biri sahîh, diğeri şâz kıraatlerden olmak üzere seçilen iki örnek üzerinden Zemahşerî'nin kıraatleri tenkit etmesi meselesi ele alınacaktır.[210] Bu bağlamda onun kıraatleri eleştirirken onları hangi açılardan tenkit ettiği ve bu konudaki kriterinin ne/neler olduğu belirlenmeye çalışılacaktır.

Zemahşerî, tefsirinde kıraatleri eleştirirken bazı tenkit ve değerlendirme ifadeleri/lafızları kullanmıştır. O, kıraat-i seb'a içinde yer alan okuyuşları eleştirirken, *o kıraat zayıftır;*[211] açık, net değildir;[212] *garip/tuhaftır;*[213] *Arap kelamının hâricindedir;*[214] *hakirdir;*[215] *ancak şiirde zaruret halinde isti'mal edilen, çirkin, merdûd bir kullanımdır;*[216] güçlü değildir;[217] *sahih değildir;*[218] *doğru/uygun değildir;*[219] câiz değildir;[220] kıraat değildir;[221] *kural dışıdır*[222] gibi ifadeler kullanmıştır. O, bazen *böyle okuyan kişi lahn (hata) yapmıştır;*[223] böyle okuyan kişi muharriftir (tahrif eden)[224] gibi ifadeler kullanarak bizzat o kıraatin kendisinden nakledildiği kişiyi; bazen de *bu kıraati nakleden râvî, hocasının öyle okuduğunu zannetmiştir*[225] diyerek söz konusu kıraati hocasından nakleden râvîyi tenkit etmiştir.

Zemahşerî, Keşşâf'ında kıraat-i seb'a'nın dışında kalan kıraatleri eleştirirken ise o kıraatin

210 Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Kılıç, Mustafa, *Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Kıraat Olgusu* (yayımlanmamış doktora tezi), s. 311-331.
211 "هي ضعيفة": Bakara 2/246; İbrâhîm 14/22; Sâffât 37/153.
212 "ليست هذه القراءة –التي تفرد بها حمزة– بِنَيِّرةٍ": Enfâl 8/59.
213 "هو غريب": Muhammed 47/22.
214 "هو لاحن خارج عن كلام العرب": Bakara 2/6.
215 "وقد استرذلت": Bakara 2/128.
216 "سَمْج مردود": En'âm 6/137.
217 "ليست بقوية": Sebe 34/9.
218 "... ولكنه غير صحيح": İbrâhîm 14/22.
219 "ليس بسديد": Nisâ 4/1.
220 "لا يجوز أن تكون قراءة", "لا يجوز": Bakara 2/34; Mâide 5/119; Tevbe 9/12.
221 "ليس بقراءة": Tevbe 9/12.
222 "عَلى غير الحدّ": Kehf 18/97.
223 "هو لاحن مخطىء": Bakara 2/6, 284; Tevbe 9/12.
224 "هو لاحن محرف": Tevbe 9/12.
225 "ظن الراوى": Fâtır 43.

"*garip/tuhaf,*[226] *zayıf;*[227] *rezil,*[228] *kerih,*[229] şâz,[230] *yanlış/hatalı,*[231] *problemli*[232] *olduğunu; fasih,*[233] câiz,[234] *sahih*[235] *olmadığını; Arap dilinde o (bu) kıraatin sıhhati için herhangi bir vechin bulunmadığını;*[236] *o şekilde okuyanın hata ettiğini*" söylemiştir.[237] O, bazen de "*söz konusu kıraatin, onu hocasından nakleden râvî'nin, hocasını yanlış anlamasından dolayı o şekilde okunduğunu*"[238] iddia etmiştir.

Müfessir olmasının yanı sıra bir Arap dilbilimcisi olan Zemahşerî'nin, seleften nakledilen ve mushaf hattına muvafık kıraatleri Arap diline uygun olup olmamaları açısından da değerlendirdiği ve -dil bakımından- kendi tercihinin dışında kalan bazı kıraatleri yer yer tenkide tabi tuttuğu görülmektedir. Konuyla ilgili olarak ele alınacak ilk örnek, kıraat-i seb'a'da yer alan bir vecihle ilgili olacaktır.[239]

Keşşâf'ında "فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ" âyetinin[240] tefsirini yapan Zemahşerî, bu âyette geçen "فَيَغْفِرُ" ve "يُعَذِّب" kelimelerinin -şartın cevâbına atfen- cezimli olarak (فَهُوَ يَغْفِرُ ... وَيُعَذِّبْ); "فَيَغْفِرْ وَ يُعَذِّبُ" takdîrinde ise merfû olarak okunduğunu nakletmiştir. O, bu kelimeleri meczûm (cezimli) okuyanın "ر"yı izhâr; "ب"yı idğâm ile (فَيَغْفِرْ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّ مَّنْ يَشَاءُ) okuduğunu aktarmıştır. Zemahşerî, "ر"nın, "ل" harfine idğâm edilmesinin (فَيَغْفِ لِّمَنْ يَشَّاءُ), bu şekilde okumak suretiyle hata eden kişinin lahni (hata) olduğunu; bu şekildeki idğâmın açık bir yanlış olduğunu söylemiştir. Zemahşerî, bu kıraati Ebû Amr'dan rivâyet eden râvînin [Ebû Muhammed el-Yezîdî (ö. 202/817)] iki yönden hatalı olduğunu; aslında böyle okumak suretiyle o kişinin bizzat kendisinin hata yaptığını ve bu hatasını da Arapçayı en iyi bilen kişilerden birine (Ebû Amr) nispet ettiğini ifade etmiştir. Zemahşerî, o râvînin böyle yaparak ancak kendi cehaletini ortaya koymuş olduğunu; bu tür rivâyetlerin sebebinin, râvîlerin zabtlarındaki[241] eksiklik olduğunu; zabt konusundaki eksikliğin nedeninin ise dirâyet azlığından kaynaklandığını savunmuştur. Zemahşerî, bu tür (idğâm vb.) meseleleri ancak nahiv ehlinin zabt edeceğini iddia etmiştir.[242]

"فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ" âyetini kıraat-i seb'a imamlarından Ebû Amr'ın râvîlerinden Sûsî (ö. 261/874)

226 "هو غريب": Tevbe 9/66; Enbiyâ 21/24; Hac 22/2; Nûr 24/35; Sâd 38/23; Şûrâ 42/5; Muhammed 47/18.
227 "هي ضعيفة", "فيه ضعف": Bakara 2/34, 246; Yûsuf 12/5, 31; İbrâhîm 14/24, 47; Enbiyâ 21/18; Mü'minûn 23/93.
228 "لغة مرذولة": Bakara 2/126.
229 "هي مستكرهة": Tekâsür 102/6, 7.
230 "وهي في الشذوذ من يفعل...": Kehf 18/60.
231 "غلط": İnsân 76/21.
232 "قراءة مشكلة": Nûh 71/23.
233 "ليست بفصيحة": İbrâhîm 14/3; İnşirah 94/7.
234 "هذا غير جائز": Kehf 18/19.
235 "هذا غير صحيح": Tevbe 9/90; İnsân 76/21; İnşirah 94/7.
236 "هذا لا وجه لصحته", "ليس بالوجه": Yûsuf 12/19; Ahzâb 33/53; Rahmân 55/76.
237 "ومن قرأ ب... خطىء": Yûsuf 12/45.
238 "فظنها / فظنه الراوى ...": Bakara 2/233; Âl-i İmrân 3/1-2; Arâf 7/137; Hûd 11/28; Hucurât 49/9; İnşirah 94/1.
239 Zemahşerî'nin eleştirdiği, kıraat-ı seb'a içinde yer alan; ancak bizim çalışmamıza alamadığımız diğer kıraatler için bakınız: Bakara 2/6, 34, 128, 246, 284; Nisâ 4/1; Mâide 5/119; En'âm 6/137; Enfâl 8/59; Tevbe 9/12; İbrâhîm 14/22; Kehf 18/97; Şuarâ 26/176; Sebe 34/9; Fâtır 35/43; Sâffât 37/153; Muhammed 47/22; İnsân 76/4.
240 Bakara 2/284. "لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللَّهُ فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ" [Göklerde ve yerde olan her şey Allah'ındır. Ey insanlar! Siz içinizdeki şeyleri açığa vursanız da, gizleseniz de, Allah sizi onlardan dolayı hesaba çeker. Sonra dilediğini affeder, dilediğini azaba uğratır. Doğrusu Allah her şeye kadîrdir.]
241 İnsanın işittiği herhangi bir şeyi, aradan uzun zaman geçmiş olsa bile, dilediği anda hatırlayabilecek bir şekilde iyi belleyip hıfzetme yeteneğine sahip olması manasına gelen zabt, hadis ıstılahında, rivayetinin kabulü için bir râvîde bulunması gereken iki önemli sıfattan birini teşkil eder (Koçyiğit, Talat, *Hadis ıstılahları*, Ankara 1980, s. 466; Uğur, Mücteba, *Hadis terimleri sözlüğü*, Ankara 1992, s. 426).
242 Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 518.

"ر" harfinin, kendisinden sonraki "ل"a idğâmı ile (فَيَغْفِ لِّمَنْ يَشَاءُ); Dûrî (ö. 248/862) ise hulf (hem idğâm hem izhar) ile ("فَيَغْفِرْ لِمَنْ يَشَاءُ" / "فَيَغْفِ لِّمَنْ يَشَاءُ") okumuştur.[243] Müfessirlerin kâhir ekseriyeti, kıraatin usul bölümüyle alakalı bir konu olan "ر" harfinin, kendisinden sonraki "ل"a idğâmı konusuna tefsirlerinde yer vermemiştir. Ancak bazı âlimler, özellikle Zemahşerî'nin Ebû Amr'dan nakledilen mezkûr kıraate yönelttiği eleştiriye cevap vermek maksadıyla bu konuya eserlerinde temas etmiştir.[244]

Ebû Hayyân, Zemahşerî'nin bu konuda söylediklerini aktardıktan sonra bunun, kurrâyı eleştirme konusunda Zemahşerî'nin âdeti olduğunu iddia etmiş; "ر"nın, "ل"a idğâmı konusunun, nahivcilerin ihtilaf ettiği bir mesele olduğunu bildirmiştir. O; Halîl, Sîbeveyh ve onun takipçilerinin -tekrîr sıfatından dolayı- "ر"nın, "ل" harfine idğâmının câiz olmayacağını savunduğunu aktarmıştır. Ebû Hayyân, Ebû Saîd'in (ö. 685/1286), *Yakûb el-Hadramî ve Ebû Amr'dan nakledilenin dışında, bu konuya muhalefet eden hiç kimseyi bilmiyoruz,* dediğini nakletmiştir.[245]

Daha sonra Ebû Hayyân, "ر"yı, "ل"a idğâm eden bazı zevatın isimlerini ve onların hangi durumlarda "ر"yı, "ل" harfine idğâm ettiklerini nakletmiştir.[246] O, Kisâî ve Ferrâ'nın bu tür bir idğâma cevaz verdiğini; o ikisinin bunu başkalarından da duyduklarını söylediklerini bildirmiştir.

Ebû Hayyân, ayrıca rivâyet ve icâzet bakımından bu tür bir idğâmı Araplardan/kurrâdan duyma hususunda Kûfe'deki lugat/lehçe ve Arap dili imamlarından biri olan Ebû Cafer er-Ruâsî'nin (ö. 187/803) de Kisâî ve Ferrâ'ya muvâfakat ettiğini bildirmiştir. O, "ر" harfinin, "ل"a idğâmı konusunda Ebû Amr'ın, rivâyet ve icâzet bakımından onlara muvâfakat ettiğini; Yakûb'un da Ebû Amr'a tâbî olduğunu belirtmiştir. Ebû Hayyân, Velîd b. Hassân'ın (ö. ?) *idğâm da kıyastan bir vecihtir* dediğinin nakledildiğini bildirmiştir. Ebû Hayyân, bazı âlimlerin, "ر" ile "ل" arasında idğâm değil de kurrânın ihfâ yapmış olma ihtimalinin bulunduğunu; ancak râvîlerin bunu idğâm zannetmesinin mümkün olduğunu söylediklerini nakletmiştir. Ebû Hayyân, onların bu sözünü aktardıktan sonra, kurrânın hata ettiğini, hocalarından aldıkları kıraat ilmini doğru zabt etmediklerini; dolayısıyla onların, ihfâ ile idğâmın arasını tefrik edemediklerini düşünmenin doğru olmadığını ifade etmiş; Arap dilinin, sadece Basralılar'ın naklettikleri ile sınırlı olmadığına dikkat çekmiştir.[247]

Ebû Hayyân kıraatlerin, sadece Basralılar'ın bildiği ve naklettiği dil kuralları üzerine vârid olmadığının altını çizmiş; bu konuda Kûfe kurrâsı ile Basra kurrâsı arasında fark bulunmadığını söylemiştir. O, Basralılar'ın büyükleri ve onların reisi olan Ebû Amr b. el-Alâ'nın ve Yakûb el-Hadramî'nin; Kûfe ehlinin büyükleri olan er-Ruâsî,[248] Kisâî ve Ferrâ'nın "ر" harfinin, "ل"a idğâmı konusunda ittifak ettiğine dikkat çekmiş; onların bu tür bir idğâma cevaz verdiğini ve bunu Araplardan naklettiklerini bildirmiştir. Netice olarak Ebû Hayyân, bu durumda "ر"nın, "ل" harfine idğâmını kabul etmek; bu konuda onların bilgisine ve nakline müracaat etmek gerektiğini ısrarla vurgulamıştır. O, Ebû Amr'dan bunu rivâyet eden; nahivde, kıraatte ve lugatlarda/lehçelerde bir

243 İbn Mücâhid, *es-Seb'a*, s. 121; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr,* II, 237; Dimyâtî, *İthâf*, I, 461-462.
244 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, II, 377.
245 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, II, 377.
246 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, II, 377.
247 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, II, 377.
248 Muhammed b. el-Hasan er-Ruâsî, Kisâî'nin hocasıdır.

imam olan Ebû Muhammed el-Yezîdî'nin, bu rivâyetinde -Zemahşerî'nin iddiasının aksine- doğru olduğunun ortaya çıktığını savunmuştur.[249]

Kurrâdan bazılarının mezkûr âyette "ر"yı kendisinden sonraki "ل"a idğâm ederek okumasını eleştiren Zemahşerî'ye cevap veren âlimlerden bir diğeri de Semîn el-Halebî'dir. Semîn el-Halebî, Zemahşerî'nin bu konudaki eleştirilerini *ed-Dürru'l-mesûn* isimli eserinde aktardıktan sonra, kurrânın bu ilmi hocalarından harf harf okumak suretiyle aldıklarına; bunun ancak semâ[250] yoluyla idrâk edilen bir durum olduğuna dikkat çekmiş; böylesine hassas bir eğitimde zabt'ın az olmasının mümkün olmadığını belirtmiştir. O, aralarında Halîl ve Sîbevyeh'in de bulunduğu Basra dil ekolü dilbilimcilerine göre "ر" harfindeki tekrîr sıfatından ve bu sıfatın kuvvetinden dolayı "ر" harfinin, "ل" harfinden daha güçlü olduğunu; bu durumda da sıfatları itibariyle daha güçlü olan bir harfin, kendisinden daha zayıf başka bir harfe idğâmının câiz olmadığını söylediklerini aktarmıştır. el-Halebî, bununla birlikte Ferrâ, Kisâî, Ruâsî, Yakûb el-Hadramî ve Basralıların reisi Ebû Amr'ın bu tür bir idğâma cevâz verdiğini nakletmiş; bu durumda Zemahşerî'nin *bu okuyuşun hata (galat) olduğu* yönündeki iddiasının doğru olmadığının müsellem olduğunu bildirmiştir. Bu şekilde idğâm ile okuyan başka kişilerin de bulunduğunu bildiren el-Halebî, son olarak Ebû Amr'dan bu kıraati rivâyet eden Ebû Muhammed el-Yezîdî'nin nahivde ve lugatte/lehçelerde imam olduğunu, dolayısıyla naklettiği okuyuşta hata etmesinin söz konusu olmadığını savunmuştur.[251]

Bu meseleye temas eden az sayıdaki müfessirden biri olan Râzî ise Zemahşerî'nin bu konu hakkındaki eleştirisini özet bir şekilde aktarmış; ancak bununla ilgili herhangi bir değerlendirme yapmamıştır.[252]

Yukarıda aktarılan bilgilerden anlaşıldığı üzere, kendisi müfessir olmasının yanı sıra aynı zamanda mâhir bir Arap dilbilimcisi olan Zemahşerî'nin, kıraatlere yönelttiği eleştirileri -genel olarak- Arap dili kuralları zemininde yaptığı görülmektedir. Zira Zemahşerî, tefsirinde kıraat-i seb'a içinde yer alan imam Hamza'nın (ö. 156/773) bir kıraatinin[253] zayıf olduğunu belirttikten sonra, âlimlerin bu kıraati nasıl tevcih ettiklerini aktarmıştır. Ancak o, bu açıklamaların güzel bir kıyas olduğunu; fakat mütevâtir haber sayılacak kadar yaygın olan bir kullanım karşısında kıyasın (o kıraat için yapılan açıklamaların) zayıf kaldığını söylemiştir.[254] Zemahşerî, Arap dilindeki yaygın kullanımı mütevâtir haber seviyesinde bir bilgi olarak kabul ettiğini; dolayısıyla bu yaygın kullanımla örtüşmeyen bir kıraatin -kıraat-i seb'a içinde yer alsa bile- zayıf olduğunu ileri sürmüştür.

Zemahşerî, kıraat-i seb'a içinde yer alan bazı kıraatleri eleştirmekle, İbn Mücâhid'in sistemleştirdiği yedi kıraati kabul konusunda -nadiren de olsa- esnek davranabildiğini göstermiştir. Esasen Zemahşerî'nin kıraat-i seb'a'ya genel olarak muhalefet etmediği gözlenmektedir. Ancak

249 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, II, 378. Ebû Hayyân'ın bu konu ile ilgili benzer açıklamaları için ayrıca bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 557-558.

250 Semâ, hadis ilminde hadisi bizzat hocadan duyarak öğrenmek anlamında kullanılan bir terimdir. Bkz. Koçyiğit, *Hadis ıstılahları*, s. 394; Uğur, *Hadis terimleri sözlüğü*, s. 355.

251 Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, II, 690-691.

252 Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, VII, 137.

253 Kıraat-ı seb'a imamlarından Hamza, "بِمُصْرِخِيَّ" kelimesini (İbrâhîm 14/22) "ي" harfinin kesresi ile "بِمُصْرِخِيِّ" şeklinde; okumuştur. Hamza'nın dışında diğer kıraat-ı seb'a ve aşere imamları mezkûr kelimeyi "ي"nın fethası ile "بِمُصْرِخِيَّ" şeklinde okumuştur. On dört kıraat imamından ise A'meş, Hamza'ya muvâfakat etmiştir. Bkz. İbn Mücâhid, *es-Seb'a*, s. 362; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 298-299; Dimyâtî, *İthâf*, II, 167-168.

254 Bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 376 (İbrâhîm 14/22).

onun, az sayıda da olsa, bu ve benzeri bazı kıraatleri Arap dili açısından tenkide tabi tutması, Arap diline ve bu dilin kurallarına verdiği önemi göstermesi açısından önem arz etmektedir.[255] Zemahşerî'nin *bu tür (idğâm vb.) meseleleri ancak nahiv ehlinin zabt edeceğini* iddia etmesi[256] de onun, nakil yoluyla nesilden nesile aktarılan Kur'ân kıraatlerini bile Arap dili kuralları muvacehesinde değerlendirmeye tabi tutmaktan geri durmadığını göstermektedir. Bu bağlamda Zemahşerî'nin -bu kıraatin kendisinden nakledildiği Ebû Amr'ın iyi bir dilbilimci olduğunu bildiği için- eleştirilerini Ebû Amr'a değil de bu kıraati ondan nakleden râvîlere yönelttiği müşâhede edilmektedir. Bu ve benzeri örnekler, Zemahşerî'nin kendi kabulüne göre Arap dili açısından sorunlu olan kıraatleri, bunlar kıraat-i seb'a içinde yer alsa bile, eleştirdiği; hatta kabul etmediği gözlenmektedir. Esasen onun kıraatler konusunda rivâyetleri ve mushaf hattına uygunluğu temel ölçüt olarak kabul ettiği; bununla birlikte, kıraat rivâyetlerini/vecihlerini, kendi kabul ettiği Arap dili kuralları süzgecinden de geçirdiği ve bu kriterleri uygulama konusunda zaman zaman -bu ve benzeri bazı örneklerde görüldüğü üzere- hiç esnek davranmadığı anlaşılmaktadır.

Zemahşerî'nin, kıraatlerin değerlendirilmesinde dil kurallarına bu kadar önem vermesinin ardında onun, nazmıyla muciz olan Kur'ân'ın fesahatinin, kıraatlerin Arap dilindeki yaygın kullanımla örtüşmesiyle sağlanacağını düşünmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Zira Zemahşerî, Keşşâf'ında kıraat-i seb'a imamlarından İbn Âmir'in bir kıraatini eleştirmiş;[257] bu kullanımın ancak şiirde zaruret halinde kullanıldığını; fakat bunun, şiirde bile çirkin ve kötü addedilip reddedildiğini ileri sürmüştür. O, şiirde dahi hoş karşılanmayan bu kullanımın, nesirde, hele nazmının güzelliğiyle ve açık, net olmasıyla muciz olan Kur'ân'da kabul edilmesinin hiç mümkün olmadığını savunmuştur.[258]

Zemahşerî'nin, mezkûr kıraat hakkındaki tenkidinin, bu okuyuşun kıraat-i seb'a içinde yer alması hasebiyle, diğer âlimlerin dikkatini daha çok çektiği görülmektedir. Onun zikri geçen eleştirilerine cevap veren âlimler, bu tür idğâmın sadece Ebû Amr'dan nakledilmediğini, böyle bir idğâma Arap dilbilimcilerinin de cevâz verdiğini bildirmiştir. Onlar ayrıca, kıraat meselesinin sadece dil kalıpları içinde değerlendirilebilecek bir konu olmadığına; bu ilmin semâ yoluyla hocadan öğrenildiğine dikkat çekmiş; dolayısıyla râvîlerin hata etmesinin mümkün olmadığını savunmuştur.

Zemahşerî'nin, tefsirinde -yukarıda geçtiği üzere- sahih kıraatler arasında bulunan bazı vecihlerin yanı sıra, şâz kıraatleri de yer yer eleştirdiği müşâhede edilmektedir. Onun, sahih kıraatlere kıyasla -sayı bakımından- diğer kıraatleri daha çok eleştirdiği görülmektedir.[259]

---

255 Benzer değerlendirmeler için bkz. Maşalı, Mehmet Emin, "Tefsirde ehl-i sünnet savunması: İbnü'l-Müneyyir örneği", *Marife*, sayı: 3, kış 2005, yıl: 5, s. 76-77.

256 Bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 518.

257 Kıraat-ı seb'a imamlarından İbn Âmir "وَكَذَلِكَ زَيَّنَ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتْلَ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَاؤُهُمْ" âyetini (En'âm 6/137) "قَتْلَ" kelimesinin ref'i, "أَوْلَادَهِمْ"in nasb'ı ve "شُرَكَاؤُهُمْ"in cerri ile "قَتْلُ أَوْلَادَهِمْ شُرَكَاؤُهُمْ" şeklinde; diğer kıraat-ı seb'a ve aşere kurrâsı ise "قَتْلَ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَاؤُهُمْ" kelimesinin nasb'ı, "أَوْلَادِهِمْ"in cerri ve "شُرَكَاؤُهُمْ"in ref'iyle) şeklinde okumuştur. Bkz. İbn Mücâhid, *es-Seb'a*, s. 270; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 263-265; Dimyâtî, *İthâf*, II, 32-34.

258 Bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 401-402.

259 Zemahşerî'nin kıraat-ı seb'a dışındaki kıraatlerden tenkide tabi tuttuğu diğer örnekler için bakınız: Bakara 2/34, 126, 233, 246, 248; Âl-i İmrân 3/1-2; Nisâ 4/11; Arâf 7/137; Tevbe 9/66, 90; Hûd 11/28; Yûsuf 12/5, 19, 31, 45; İbrâhîm 14/3, 24, 47; Kehf 18/19, 60; Enbiyâ 21/18, 24; 112; Hac 22/2; Mü'minûn 23/93; Nûr 24/35; Neml 27/45; Ahzâb 33/53; Sâd 38/23; Zümer 39/2; Şûrâ 42/5; Muhammed 47/18; Hucurât 49/9; Necm 53/15; Rahmân 55/76; Nûh 71/23; İnsân 76/21; İnşirah 94/1, 7; Tekâsür 102/6-7.

Tefsirinde "إِنْ نَعْفُ عَنْ طَائِفَةٍ مِنْكُمْ نُعَذِّبْ طَائِفَةً" âyetini[260] açıklayan Zemahşerî, bu cümleyi Mücâhid'in (ö. 103/721) fiili müennes ve meçhul olarak "إِنْ تُعْفَ عَنْ طَائِفَةٍ" şeklinde okuduğunu nakletmiş; ancak doğru olanın fiilin müzekker okunduğu kıraat olduğunu savunmuştur. O, fiilin kendisine isnat edildiği kelimenin zarf (عَنْ) olduğunu; bu durumda Arapların "سِيرَ بِالدَّابَّةِ" dediğini ("سَيرَتْ بِالدَّابَّةِ" demediğini) bildirmiştir. Fakat o, Mücâhid'in anlamı göz önünde bulundurarak fiili müennes okuduğunu nakletmiş; manaya göre sanki "إِنْ تُرْحَمْ طَائِفَةٌ" (bir gruba merhamet edilirse…) dendiğini; ancak bu kullanımın garip olduğunu savunmuştur. Zemahşerî, bu âyetin en güzel kıraatinin (ceyyid) âmme'nin kıraati olan meçhul kalıbında, birinci fiilin müzekker, ikincisinin müennes okunduğu "إِنْ يُعْفَ عَنْ طَائِفَةٍ مِنْكُمْ تُعَذَّبْ طَائِفَةٌ" şeklindeki okuyuş olduğunu ileri sürmüştür. Zemahşerî, ayrıca âyetin -fâil Allah Teâlâ olmak üzere- "إِنْ يَعْفُ عَنْ طَائِفَةٍ مِنْكُمْ يُعَذِّبْ طَائِفَةً" şeklinde de okunduğunu bildirmiştir.[261]

Kaynaklar, bahsi geçen âyeti kıraat-i aşere imamlarından Âsım'ın (ö. 118/736) "إِنْ نَعْفُ عَنْ طَائِفَةٍ مِنْكُمْ نُعَذِّبْ طَائِفَةً"; diğerlerinin ise "إِنْ يُعْفَ عَنْ طَائِفَةٍ مِنْكُمْ تُعَذَّبْ طَائِفَةً" şeklinde okuduğunu nakletmiştir.[262] Görüldüğü üzere Zemahşerî'nin de kıraatler arasında (en) güzel olarak takdim ettiği vecih, Âsım'ın dışında, bütün aşere kurrâsının tercihidir. Zemahşerî'nin naklettiği diğer okuyuşlar ise sahih kıraatler arasında yer almamaktadır.

Kıraat ve tefsir kaynaklarının pek çoğu mezkûr âyeti Mücâid'in fiili müennes ve meçhul kalıbında "إِنْ تُعْفَ عَنْ طَائِفَةٍ" şeklinde okuduğunu nakletmiştir.[263] Kirmânî (ö. 535/1140?), Mücâhid'in yanı sıra Cahderî'nin (ö. ?) de bu şekilde okuduğunu bildirmiştir.[264] Kaynaklardan bazısı ise -kurrâ ismi belirtmeksizin- âyetin meçhul kalıbında ve fiilin müennes olarak da okunduğunu bildirmekle yetinmiştir.[265]

Mezkûr kıraati eserlerinde zikredip, bu okuyuş şeklinin tevcihini yapan âlimler, zarflar müzekker olduğu için -Arapların "سِيرَ بِالدَّابَّةِ" - "سِيرَتْ اَلدَّابَّةُ" ve "قُصِدَ إِلَى هَنْد" - "قُصِدَتْ هِنْد" sözlerinde olduğu gibi- doğru olanın kelimenin "ي" ile (يُعْفَ) okunduğu kıraat olduğuna dikkat çekmiştir. Ancak onlar, fiili müennes ve meçhul kalıbında "إِنْ تُعْفَ عَنْ طَائِفَةٍ" şeklinde okuyanın, cümlenin anlamını göz önünde bulundurarak, fiili müennes (تُعْفَ) okuduğunu söylemiştir. Âlimler, bu kıraatin "إِنْ تُسَامَحْ طَائِفَةٌ" veya "إِنْ تُرْحَمْ طَائِفَةٌ" sözlerine benzediğini söylemiş; bu okuyuşun manaya hamlinin daha yaygın olduğunu bildirmiştir.[266] Mezkûr kıraatin pek çok eserde bu şekilde tevcih edilmesinin yanında İbn Atıyye, bu kıraatin takdîrinin "إِنْ تُعْفَ هَذِهِ الذُّنُوبُ" (bu günahlar affedilirse…) şeklinde olduğunu belirtmiştir.[267]

---

260 Tevbe 9/66. "لاَ تَعْتَذِرُوا قَدْ كَفَرْتُم بَعْدَ إِيمَانِكُمْ إِنْ نَعْفُ عَنْ طَائِفَةٍ مِنْكُمْ نُعَذِّبْ طَائِفَةً بِأَنَّهُمْ كَانُوا مُجْرِمِينَ" [Ey münafıklar! Hiç boşuna özür dilemeyin. Gerçek şu ki: Siz iman ettiğinizi açıkladıktan sonra, içinizdeki inkârı açığa vurdunuz. Sizden bir kısmınızı, (tövbeleri veya alay etmemeleri sebebiyle) affetsek de, bir kısmını suçlarında ısrar etmelerinden dolayı cezalandıracağız.]

261 Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 64.

262 İbn Mücâhid, *es-Seb'a*, s. 316; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 280; Dimyâtî, *İthâf*, II, 95.

263 İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî şevâzzi'l-Kur'ân*, s. 58; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, I, 298; Kirmânî, *Şevâzzü'l-kırâât*, s. 218; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, III, 55; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, XVI, 127; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, V, 68; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, VI, 81.

264 Bk. Kirmânî, *Şevâzzü'l-kırâât*, s. 218.

265 Bk. Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, I, 504; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, III, 465; Ukberî, *İ'râbü'l-kırââti'ş-şevâz*, I, 625.

266 İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, I, 298; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, I, 504; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, XVI, 127; Ukberî, *İ'râbü'l-kırââti'ş-şevâz*, I, 625; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, V, 68; Semîn el-Halebî, *ed-Dürru'l-mesûn*, VI, 81.

267 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, III, 55.

Zemahşerî'nin, eleştirdiği kıraatlerin genelini, Arap dili açısından tenkit ettiği söylenebilir. Ancak, dilde farklı kullanımların bulunma ihtimali, genellikle, her zaman mevcuttur. Zira yukarıda nakledilen örneklerde âlimlerin ihtilaf etmesi de bu duruma delalet etmektedir. Bu örneklerden ve benzerlerinden, Arap dili bağlamında kıraatler hakkında yapılan eleştiriler konusunda dikkatli davranmak gerektiği; esasen kıraatlerin dil açısından değerlendirilmesinde Arap dilinin, bir tercih sebebi olarak görülmesinin daha uygun bir yaklaşım tarzı olduğu ortaya çıkmaktadır. Zira dilde sadece tek bir kullanımın olmadığı göz önünde bulundurulduğunda, nakil yoluyla nesilden nesile aktarılan kıraatlerin yaygın bir dil kullanımına uymadığı gerekçesiyle reddedilmesinin mahzurlu olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, müfessir olmasının yanı sıra, iyi bir dilbilimci olan Zemahşerî'nin kıraatleri -nakil ve mushaf hattına muvafakatten sonra- dil kalıplarına uygunlukları açısından da değerlendirdiği ve bu esnada dilin esnek yapısını her zaman kullanmadığı; bazen kendi dil kabulüne uymayan kıraatleri tenkit ettiği gözlenmektedir.

İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429), sahih kıraat için öne sürülen malûm üç şartı naklettikten sonra, *bir vechiyle de olsa Arap diline uygun olması* şartıyla, nahiv vecihlerinden bir vechi kastettiğini; nakledilen bir kıraatin, daha fasih ya da fasih olan; üzerinde ittifak veya ihtilaf edilen bir nahiv vechi olabileceğine dikkat çekmiştir. O, nakledilen kıraat, yaygın olan ve herkes tarafından bilinen bir kıraat olduğunda ve kıraat imamları onu sahih bir senet ile alıp naklettiklerinde, yukarıda sayılan türden nahiv ihtilaflarının, o kıraatin sıhhatine zarar vermeyeceğini bildirmiştir. İbnü'l-Cezerî, bu çerçevede, kıraatlerin tespitinde en büyük asıl ve en güçlü rüknün sahih bir senet olduğunun altını çizmiştir.[268] O, nahiv ehlinden bazılarının veya çoğunun inkâr ettiği nice kıraatlerin sıhhati konusunda, onların bu görüşüne itibar edilmeyeceğini savunmuştur. İbnü'l-Cezerî, bu konuda seleften kendilerine tâbî olunan imamların, -"بَارِئِكُمْ"[269] ile "يَأْمُرُكُمْ"[270] kelimelerinde "hemze" ve "ر" harfinin sükûn ile okunmasında olduğu gibi- nahivcilerin bir kısmının veya çoğunun inkâr ettiği bir kıraati, kabul üzerinde icmâ ettiğini bildirmiştir. Daha sonra nahivcilerin inkâr edip de diğer âlimlerin kabul ettiği pek çok örnek zikreden İbnü'l-Cezerî, neticede kıraatin, kendisine tâbî olunan bir sünnet olduğunu ve bu haliyle/naklolunan şekliyle kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur.[271]

Konuyla ilgili olarak ele aldığımız örneklerde Zemahşerî'nin kıraatleri kabulünde ve tenkidinde, Arap dilinin oldukça önemli bir fonksiyon icra ettiği anlaşılmaktadır. Onun, Keşşâf'ta bazen de bir kıraatin, anlam olarak bulunduğu konuma uygun düşmediği gerekçesiyle, Arap dili

268 Durum böyle olmakla birlikte bazı araştırmacılar -metinde geçen bir zamirin merciini yanlış anlamadan kaynaklansa gerek- İbnü'l-Cezerî'nin, bu şartların en önemlisinin "Arap diline uygunluk" olduğunu söylediğini aktarmıştır (Karaçam, *İsmail, Kur'ân-ı Kerîm'in nüzûlü ve kıraati*, İstanbul 1995., s. 254, *Kıraat ilminin Kur'ân tefsirindeki yeri ve mütevatir kıraatların yorum farklılıklarına etkisi*, İstanbul 1996, s. 84; Öztürk, Mustafa, "Kur'an kıraatlerinin tarihsel serencamına genel bir bakış", *Ç.ÜİFD*, Cilt: 3, Sayı:1, Ocak-Haziran 2003, s. 202). Ancak metnin devamı okunduğunda (metin için bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 9-11), İbnü'l-Cezerî'nin maksudu daha net bir biçimde anlaşılmaktadır.

269 Bakara 2/54. "وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِه يَا قَوْمِ اِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ اَنْفُسَكُمْ بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ فَتُوبُوا اِلٰى بَارِئِكُمْ فَاقْتُلُوا اَنْفُسَكُمْ ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ عِنْدَ بَارِئِكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ اِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ" [Mûsâ kavmine dedi ki: 'Ey kavmim! Sizler buzağıya tutulmakla kendinize çok yazık ettiniz! Derhal Yaratanınıza tevbe edin! Allah yolunda kendinizi öldürün! Böyle yapmanız sizin için Yaratan nezdinde daha hayırlıdır.' Böylece Allah da sizin tövbelerinizi kabul etsin. Çünkü O, tövbeleri çok kabul eden, merhamet ve ihsanı bol olandır.]

270 Bakara 2/67. "وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِه اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُكُمْ اَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً قَالُوا اَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا قَالَ اَعُوذُ بِاللّٰهِ اَنْ اَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ" [Bir vakit de Mûsâ kavmine: 'Allah, bir sığır kesmenizi emrediyor' demiş, onlar da: 'Ay! Sen bizimle alay mı ediyorsun' diye cevap vermişlerdi. Mûsâ da 'Öyle cahillere katılmaktan Allah'a sığınırım' demişti.]

271 Bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 9-11.

bakımından zayıf olduğunu iddia ettiği örnekle de bulunmaktadır.[272] Ayrıca Zemahşerî'nin tenkit ettiği kıraatleri, onlar kendi mutezilî akidesiyle çeliştiği için değil; fakat Arap diline muhalif olmaları sebebiyle eleştirdiği müşahede edilmektedir.[273] Esasen Zemahşerî için, kıraatlerin kabulünde, kıraatlerin Arap diline uygun olma şartının tek şart olmadığı gözlenmektedir. Onun, kıraatlerin kabulü için (sahih) bir rivâyet/senet ile birlikte onların resm-i hatta muvâfık olmalarını da şart koştuğu; ancak bu iki şartı taşıyan herhangi bir kıraat, kendi kabulüne göre Arap dili kurallarıyla da örtüşmediğinde onu tenkide tabi tuttuğu görülmektedir.

Sonuç

Zemahşerî'nin tefsirinde çeşitli vesilelerle yaptığı açıklamalardan onun kıraatlerin kabulünde rivâyeti/nakli en temel ölçüt olarak kabul ettiği; Arap dilindeki bir kullanım, kendisine, nakledilen kıraatlerden daha fasih/beliğ gelse bile, kıraat olarak nakledilmeyen hiçbir kullanımı Kur'ân kıraatlerinden saymadığı anlaşılmaktadır. Onun, sahih kıraatler için ikinci şart olarak mushaf hattına uygunluğu esas aldığı; bu çerçevede resm-i hatta uymayan hiçbir rivâyeti kıraat olarak değerlendirmediği görülmektedir. Bu çerçevede Zemahşerî'nin Keşşâf'ına aldığı; ancak mushaf hattına muhalif pek çok kıraati, ancak Kur'ân tefsirinde yararlanılabilecek rivâyetler olarak telakki ettiği ve bunları Kur'ân'dan bir cüz saymadığı ortaya çıkmaktadır. Zemahşerî'nin, sahih kıraatlerin tespitinde üçüncü kriter olarak ileri sürülen Arap diline uygunluk şartını, kendi dil anlayışı/kabulleri çerçevesinde bazen tavizsiz bir şekilde kıraatlere uyguladığı ve bu nedenle sahih ve şâz kıraatler içinde yer alan bazı rivâyetleri eleştirdiği müşahede edilmektedir. Bu meyanda birtakım kıraat-i seb'a vecihlerini de eleştiren Zemahşerî'nin, İbn Mücâhid'in sistemleştirdiği ve ondan sonra da genel kabule mazhar olan kıraat-i seb'a'yı tartışmasız bir şekilde, olduğu gibi kabul etmediğini göstermektedir. Ancak Zemahşerî'nin, kıraatleri itikâdî görüşleri temelinde tenkide tabi tutmadığı; onları Arap diline muhalif olmaları sebebiyle eleştirdiği müşahede edilmektedir. Buradan hareketle Zemahşerî'nin sahih kıraatlerin tespitinde/kabulünde Arap diline uygunluk kriterini, bir ön şart olarak değil, son aşama olarak gördüğü söylenebilir.

İyi bir dilbilimci ve müfessir olan Zemahşerî, sahih kıraatlerin kabul şartlarından biri olan Arap diline uygunluk kriterine göre kıraatleri değerlendirmiş ve bunun neticesinde kendi dil anlayışına uymayan bazı vecihleri tenkit etmiş; hatta bir kısmını tamamen reddetmiştir. Bu durumda Zemahşerî'nin veya başka âlimlerin kıraatleri eleştirdiği örnekler üzerinde tek tek durmak yerine; sahih kıraatlerin şartları arasında Arap diline uygunluk kriterinin doğru bir tespit aracı olup olmadığının değerlendirilmesinin daha uygun olacağı görülmektedir. Zira kıraatler hakkında, Arap dili açısından yapılan değerlendirmelerin objektif olmadığı, yukarıda ele aldığımız örnekler üzerinde âlimlerin farklı görüşler belirtmesinden ortaya çıkmaktadır.

Kaynaklar

Ahfeş, Ebü'l-Hasan Sa'îd b. Mes'ade Ahfeş el-Evsat, *Me'âni'l-Kur'ân,* thk. Hüdâ Mahmûd Karâ'a, Kâhire 1990.

Altundağ, Mustafa, *Hata iddiaları çerçevesinde Kur'ân'ın dil ve yazım özelliği (mushafta lahn*

272 Meselâ bkz. Zemahşerî, Keşşâf, V, 232 (Sâffât 37/153'ün tefsiri).

273 Ferâye, Nidâl Mahmûd, "*el-Kırââtü'l-Kur'âniyye fî kitâbi'l-keşşâf li'z-Zemahşerî dirâsetün savtiyyetün sarfiyyetün nahviyyetün*", Câmi'atü Mûte, Kısmü'l-Luğati'l-Arabiyyeti ve Âdâbihâ, Ürdün 2006, s. 41; Tôbcî, Talâl Yahyâ, "Rudûdü İbni'l-Müneyyir ale'z-Zemahşerî fi'l-kırââti'l-Kur'âniyye" *Âdâbü'l- Râfideyn*, sayı: 50, yıl: 1429/2008, Külliyyetü'l-Âdâb fî Câmiati'l-Musul, Musul 2008, s. 437.

meselesi), y.y. İstanbul 2001.

Alûsî, Ebü's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, Beyrut ts.

Baş, Erdoğan, *Ahfeş ve kıraatler*, İstanbul 2012.

Beydâvî, Ebû Saîd Nâsıruddîn Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl,* thk. Muhammed Subhî b. Hasem Hallâk-Mahmûd Ahmed el-Atraş, Beyrut 2000.

Çetin, Abdurrahman, *Kıraatların tefsire etkisi*, İstanbul 2001.

Dağ, Mehmet, *(İhticac bağlamında) Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, İstanbul 2011.

---------"Mu'tezile Mezhebine Elh-i Sünnet'in İsnâdı: 'Kırâatlar, Tevkîfî Değil; İctihâdîdir' -Zemahşerî Özelinde Bir İddianın Değerlendirilmesi-", *Marife*, sayı: 3, kış 2003, yıl: 3, s. 219-258, Konya 2003.

Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Abdülgani, *İthâfü füdalâi'l-beşer bi'l-kırââti'l-erbeate aşer,* thk. Şa'bân Muhammed İsmâîl, 'Beyrut 1987.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, *Tefsîru'l-bahri'l-muhît,* thk. Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd, Ali Muhammed Muavvid, Beyrut 1993.

Ebü's-Suûd, Muhammed b. Muhammed b. Muhyiddîn İmâd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Riyâd ts.

Fârisî, Ebû Ali el-Hasen b. Abdi'l-Ğaffâr, *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'* tkk. Bedreddîn Kahvecî, Beşîr Cuvîcâtî, Beyrut 1991.

Ferâye, Nidâl Mahmûd, "*el-Kırââtü'l-Kur'âniyye fî kitâbi'l-keşşâf li'z-Zemahşerî dirâsetün savtiyyetün sarfiyyetün nahviyyetün*", Câmi'atü Mûte, Kısmü'l-Luğati'l-Arabiyyeti ve Âdâbihâ, Ürdün 2006 [bu doktora tezi "*el-Mu'tezile ve tevcîhü'l-kırââti'l-Kur'âniyye: dirâsetün lüğaviyyetün fî kitâbi'l-keşşâf li'z-Zemahşerî*" ismiyle yayımlanmışır: İrbid/Ürdün 2009)].

Ferrâ, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd, *Me'âni'l-Kur'ân*, Beyrut 1983.

Güneş, Arif, *Kur'ân-ı Kerîm'in okunmasında harf-kıraat-yazı kavramı ve ilişkileri* (yayımlanmamış doktora tezi), Ankara 1992.

Hatîb, Abdüllatîf, *Mu'cemü'l-Kırâât*, Dımeşk 2000.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğâlib el-Endelüsî, *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz,* thk. Abdü's-Selâm Abdü'ş-Şâfî Muhammed, Beyrut 2001.

İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsılî, *el-Muhteseb: fî tebyîni vücûhi şevâzzi'l-kırâât ve'l-îzâhi anhâ,* thk. Ali en-Necdî Nâsıf, Abdülhalîm en-Neccâr, Abdülfettâh İsmâ'il Şiblî, Kahire 1994.

İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekir Abdullâh b. Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Kitâbü'l-mesâhif,* thk. Muhibbü'd-Dîn Abdü's-Sübhân Vâiz, Beyrut 2002.

İbn Hâleveyh, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed, *Muhtasar fî şevâzzi'l-Kur'ân min Kitâbi'l-Bedî'*, Kahire ts.

İbn Mücâhid, Ebû Bekir Ahmed b. Musa b. el-Abbâs et-Temîmî , *Kitâbü's-seb' fi'l-kırâât* ,thk. Şevkî Dayf, Kahire 1980.

İbn Zencele, Ebû Zür'a Abdurrahmân b. Muhammed, *Hüccetü'l-kırâât,* thk. Sa'îd el-Efğânî, Beyrût 1979.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Ali, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, Beyrut 1987.

İbnü'l-Cezerî, el-Hâfız Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Dımeşkî, *en-Neşr fi'l-kırââti'l-aşr,* thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ', Beyrut ts.

İbnü'l-Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâleddin Abdurrahman b. Muhammed, *el-Beyân fî ğarîbi i'râbi'l-Kur'ân,* thk. Tâhâ Abdül'l-Hamîd, Kâhire 1980.

Karaçam, İsmail, *Kıraat ilminin Kur'ân tefsirindeki yeri ve mütevatir kıraatların yorum farklılıklarına etkisi*, İstanbul 1996.

--------*Kur'ân-ı Kerîm'in nüzûlü ve kıraati*, İstanbul 1995.

Kılıç, Mustafa, *Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Kıraat Olgusu* (yayımlanmamış doktora tezi, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2014.

Kirmânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Nasr,*Şevâzzü'l-kırâât,* thk. Şimrân el-Acelî, Beyrût ts.

Koçyiğit, Talat, *Hadis ıstılahları*, Ankara 1980.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyyin limâ tedammenehû mine's-sünneti ve âyi'l-Furkân,* thk. Abdullâh b. Abdü'l-Muhsin et-Türkî, Beyrut 2006.

Maşalı, Mehmet Emin, *Kur'ân'ın metin yapısı: Mushaf tarihi ve imlası*, Ankara 2004.

---------"Tefsirde ehl-i sünnet savunması: İbnü'l-Müneyyir örneği", *Marife*, sayı: 3, kış 2005, yıl: 5, s. 61-89.

Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî, Ebû Muhammed b. Hammuş b. Muhammed, *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâât,* thk. Abdülfettâh İsmâîl Şelebî, Kâhire ts.

--------*el-Keşf 'an vücûhi'l-kırââti's-seb' ve 'ilelihâ ve hicecihâ,* thk. Muhyiddîn Ramadân, Beyrut 1997.

--------*Kitâbü müşkili i'râbi'l-Kur'ân,* thk. Yâsîn Muhammed es-Sivvâs, Dımaşk 1974.

Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâ'îl, *İ'râbü'l-Kur'ân*, Beyrut 2008.

Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl,* thk. Yusuf Ali Büdeyvî-Muhyiddîn Dîb Mestû, Beyrut 1998.

Önkal, Ahmet, "Hanzale b. Mâlik", *DİA*, XVI, 51-52, Ankara 1997.

Öztürk, Mustafa, "Kur'an kıraatlerinin tarihsel serencamına genel bir bakış", *Ç.ÜİFD*, Cilt: 3, Sayı:1, yıl: Ocak-Haziran 2003, s. 201-224.

Râzî, Ebû Abdullâh Fahreddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtîhu'l-ğayb*, Beyrut 1981.

Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim, *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* thh. Ebû Muhammed b. 'Âşûr, Beyrut 2002.

Semerkandî, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm, *Bahru'l-'ulûm,* thk. Ali M. Muavviz, Âdil A. Abdülmevcûd, Zekeriyyâ A. en-Nûtî, Beyrut 1993.

Semîn el-Halebî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm, *ed-Dürru'l-mesûn fî 'ulûmi'l-Kitâbi'l-meknûn,* thk. Ahmed M. el-Harrât, Dımaşk 1986.

Şevkânî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-kadîr : el-Câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr* ,thk. Abdurrahmân Umeyra, Mansûre 1997.

Taberî, Ebû Ca'fer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî, Riyad 2003.

Tôbcî, Talâl Yahyâ, "Rudûdü İbni'l-Müneyyir ale'z-Zemahşerî fi'l-kırââti'l-Kur'âniyye" *Âdâbü'l- Râfideyn*, sayı: 50, yıl: 1429/2008, Külliyyetü'l-Âdâb fî Câmiati'l-Musul, Musul 2008, s. 419-440.

Uğur, Mücteba, *Hadis terimleri sözlüğü*, Ankara 1992.

Ukberî, Ebü'l-Bekâ Muhibbüddin Abdullah b. Hüseyin b. Abdullah, *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân,* thk. Ali Muhammed Bicâvî, Beyrut 1987.

---------*İ'râbü'l-kırââti'ş-şevâz,* thk. Muhammed es-Seyyid 'Azzûz, Beyrut 1996.

---------*İmlâü mâ menne bihi'r-Rahmân min vücûhi'l-i'râb ve'l-kırâât fî cemî'i'l-Kur'ân*, Beyrut 1979.

Ünal, Mehmet, *Kur'an'ın anlaşılmasında kıraat farklılıklarının rolü*, Ankara 2005.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh,* thk. Abdülcelîl Şelebî, Beyrut 1988.

Zemahşeri, Ebü'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf 'an hâkâiki ğavâmizi't-tentîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Riyâd 1998.